

Språksituationen i Sverige

2010

*Omvärldsanalys utarbetad vid Språkrådet,
Institutet för språk och folkminnen*

Innehållsförteckning

Sammandrag	3
Uppdraget	5
Rapportens uppläggning	5
DEL I SPRÅKSITUATIONEN I SVERIGE 2010	6
1. Språklagen och myndigheternas klarspråksarbete	7
2. Svenskan och engelskan	8
3. Situationen för de nationella minoritetsspråken	9
4. Det svenska teckenspråket	16
5. Undervisning i modersmål och svenska som andraspråk	18
6. Språkteknologi och flerspråkig tillgänglighet	20
7. Språklagsstiftningens effekter	22
DEL II DÖVA OCH HÖRSELSKADADE BARN SPRÅKSITUATION	24
1. Det svenska teckenspråket och dövundervisningen – en historisk tillbakablick	25
2. Teckenspråk kontra teckenmetoder	29
3. Språksituationen för döva och hörselskadade barn	31
4. Språkrådets kartläggning av teckenspråkiga förskolor	35
5. Samhällets ansvar	43
6. Slutsatser och åtgärder	48
Referenser	51

Sammandrag

I omvärldsanalysen för 2010 behandlar vi dels översiktligt språksituationen i Sverige, dels utförligare ett område av särskild angelägenhet, nämligen döva och hörselskadade barns språksituation, med särskilt fokus på tillgången till teckenspråk.

Svenskans ställning som allmänt kommunikationsspråk är ohotad, men inom specifika domäner har svenskan stark konkurrens av engelskan, som alltmer fungerar som lingua franca såväl i Sverige som internationellt. Undervisning på engelska har blivit vanligare på högskolenivå de senaste åren, men bedrivs också på lägre nivåer, på gymnasie- och grundskolenivå. Vilka konsekvenser detta får för inläringen hos svensktalande elever och studenter vet vi inte så mycket om. Den forskning som finns är begränsad och resultaten är inte fullt jämförbara. Att forskningsrapporter skrivs på engelska är en självklarhet i den svenska högskolevärlden. Frågan är emellertid hur vi samtidigt kan säkra en parallell användning av svenska? Här behövs en diskussion om språkval i högre utbildning och forskning, som involverar forskare, pedagoger, politiker, språkvetare m.fl.

Språklagen har betytt ett ökat fokus på myndigheternas klarspråksarbete, enligt resultatet av en enkät som Språkrådet gjorde i november 2010. Men det finns ett stort behov av konkretion vad gäller språklagen. Vad innebär språklagens paragrafer i det praktiska arbetet? Det ska också framhållas att det fortfarande inte är självklart för alla myndigheter att arbeta med klarspråk – brist på tid eller pengar är vanliga skäl till att klarspråksarbetet inte bedrivs aktivt.

Regeringens minoritetspolitiska reformer under 2009 och 2010 har inneburit att de nationella minoriteternas rättigheter stärkts. Det allmännas ansvar har förtydligats och förutsättningarna för minoritetspolitikens genomförande har blivit bättre. Till en del är alltså den kritik som Europarådet har riktat mot Sveriges efterlevnad av minoritetskonventionerna beaktad. Men mycket återstår att göra. Europarådets kritik mot bristen på officiell statistik kopplad till de nationella minoriteterna kvarstår. För att bland annat kunna göra meningsfulla revitaliseringsinsatser behöver vi kunskaper om hur många som använder ett visst minoritetsspråk, i vilken utsträckning de som använder språket behärskar det och i vilka geografiska områden det finns. Det borde vara möjligt att finna metoder för uppskattningar av etnisk och språklig tillhörighet som både är etiskt acceptabla och vetenskapligt tillförlitliga.

De nationella minoritetsspråken är förhållandevis osynliga i samhället och kunskapen om minoriteterna och deras språk är generellt låg. Flera av minoritetsspråken är hotade och i behov av revitaliseringsinsatser. Europarådet har vid flera tillfällen uppmanat Sverige att förbättra modersmålsundervisningen för de nationella minoriteterna. Men det finns två stora problem som måste åtgärdas – det ena är bristen på utbildade lärare, det andra är bristen på läromedel.

År 2010 utnämndes av EU till tillgänglighetsåret – målet var att alla offentliga webbplatser skulle vara tillgängliga för alla, med särskilt fokus på äldre och funktionshindrade. Målet är långt ifrån nått men den språkpolitiska medvetenheten om vikten av flerspråkig tillgänglighet har ökat hos kommuner och myndigheter.

I språklagen som trädde i kraft den 1 juli 2009 jämställs det svenska teckenspråket med de nationella minoritetsspråken. Det allmänna – samhället – ska enligt språklagen ”skydda och främja det svenska teckenspråket”. Döva och hörselskadade barn, men även personer i barnets närmsta krets, ska ges möjlighet att ”lära sig, utveckla och använda det svenska teckenspråket”. Teckenspråkets ställning är emellertid hotad. Den andra delen i omvärldsanalysen utgörs av en fyllig sammanfattning av en kommande rapport från Språkrådet, *Se språket – när funktionshinder grumlar språksynen* (Lyxell 2011). I rapporten beskrivs och analyseras språksituationen för döva och hörselskadade barn. Särskilt undersöks barns tillgång till teckenspråkiga miljöer. Tendensen i dag är att föräldrar placerar sina döva och hörselskadade barn i vanliga kommunala förskolor. Ett skäl till detta är att det numera är möjligt att operera döva barn med snäckimplantat (kokleaimplantat). Många barn får emellertid aldrig så bra utbyte av implantatet att man enbart kan förlita sig på talspråkskommunikation. När barnen växer upp och går i den vanliga grundskolan blir bristerna ännu mer uppenbara. De barn som halkar efter i skolarbetet i grundskolan omplaceras i specialskolan; de blir s.k. insneddare. I dag är omkring hälften av de nyinskrivna eleverna i specialskolan insneddare. Det är en oroande utveckling som måste stoppas. Vad gäller språksituationen för döva och hörselskadade vill vi framhålla behovet av samarbete mellan kommunerna om de teckenspråkiga förskolorna, uppföljning av förskolans arbete samt förbättrat föräldrastöd.

I omvärldsanalysen för 2009 pekade vi på ett antal åtgärder som behövs för att språklagens intentioner ska kunna uppfyllas. Vi upprepar dessa (i något modifierad form) nedan, och tillfogar också en punkt om behovet av åtgärder för myndigheternas klarspråksarbete:

- åtgärder för att stärka den institutionella basen för klarspråksarbete inom kommuner och myndigheter
- åtgärder för att stärka svenskans ställning inom högre utbildning och forskning
- åtgärder för att stärka de nationella minoritetsspråken och det svenska teckenspråket
- utbyggd och förbättrad lärarutbildning i modersmål och svenska som andraspråk
- utbyggd och förbättrad undervisning i modersmål och svenska som andraspråk
- officiell språkstatistik över hur många som talar de olika minoritetsspråken
- ökad flerspråkig tillgänglighet på myndigheternas webbplatser.

Uppdraget

I regleringsbrevet för 2010 fick Institutet för språk och folkminnen i uppdrag att ”i samband med årsredovisningen för 2010 redovisa en omvärldsanalys. Denna analys ska ta upp de förändringar och utvecklingstendenser i samhället som har betydelse för det svenska språkets, det svenska teckenspråkets och de nationella minoritetsspråkens ställning och utveckling.”

Enligt beslut av generaldirektören har uppdraget lagts på Språkrådet, den avdelning inom institutet som har huvudansvaret för språkvård och språkpolitiska frågor.

Rapportens uppläggning

Rapporten består av två huvudavsnitt. I det första beskriver och analyserar vi översiktligt språksituationen i Sverige år 2010 genom att göra nedslag i olika delområden och redogöra för viktiga händelser och eventuella utvecklingstendenser. Det andra huvudavsnittet består av en utförlig sammanfattning av en kommande rapport om språksituationen för döva och hörselskadade barn, med särskilt fokus på tillgången till en teckenspråkig förskolemiljö.

DEL I

Språksituationen i Sverige 2010

Svenskan är det lagfästa huvudspråket och det ohotade kommunikationsspråket i Sverige. Det kan vi slå fast utan att för den skull förminska eller dölja det faktum att andra språk, inte minst engelskan, tar en (allt) större plats i språksamhället. Men det är också framför allt engelskans närvaro i språksamhället som gett upphov till en mer allmän medvetenhet om svenskans betydelse som samhällsbärande språk.

Under 2010 har de nationella minoriteterna fått fler lagliga rättigheter och skyddet för minoritetsspråken har stärkts. Det har lett till en större minoritetspolitisk medvetenhet hos kommuner och myndigheter. Vi bedömer också att minoritetsspråkens synlighet i samhället har blivit något större. Vad gäller kunskapen hos allmänheten om de nationella minoriteterna och deras språk kan vi dock konstatera att den fortfarande är överraskande låg (se *Sifoundersökning om kunskapen om de nationella minoritetsspråken* i avsnitt 3).

Men 2010 har också präglats av främlingsfientliga tongångar under höstens valrörelse och en allt påtagligare diskriminering av romer i Frankrike och övriga Europa. 2010 blev året då Sverige fick ett riksdagsparti (Sverigedemokraterna) som vill avskaffa den skattefinansierade modersmålsundervisningen, införa svenska som enda tillåtna samtalsspråk i skolan (med undantag för språklektionerna) samt införa ett ”medborgarskapstest” där språktest utgör en del – ställningstaganden som strider mot det språkpolitiska målet om allas rätt till språk, oavsett modersmål, som riksdagen enades om redan 2005 och som också manifesteras i språklagen. I Sverige råder fortfarande partipolitisk enighet om att bedriva modersmålsundervisning och förslaget om språktest som Folkpartiet lade fram 2002 har inte aktualiserats igen. Frågan är vad det innebär på sikt att ett parti med en uttalat negativ inställning till flerspråkighet har fått en parlamentarisk röst? Ger det upphov till en gradvis acceptans av främlingsfientlig retorik? I flera europeiska länder har invandrarkritiska partier fått starkare fäste under senare år. I Norge är Fremskrittspartiet det andra största partiet; i Danmark är Dansk Folkeparti det tredje näst största partiet. Rätten till modersmålsundervisning har tagits bort helt i Danmark och sedan 2002 är språktest ett krav för medborgarskap. I förhållande till Norge och Danmark har Sverige tagit ett tydligt språkpolitiskt ansvar i språklagen för att bevara det mångspråkiga samhället, inte bara skydda landets majoritetsspråk.

De följande avsnitten belyser olika aspekter och delområden av språksituationen i Sverige: myndigheternas klarspråksarbete (1), svenskan i förhållande till engelskan (2), situationen för de nationella minoritetsspråken (3) och det svenska teckenspråket (4), undervisning i modersmål och svenska som andraspråk (5) samt språkteknologi och flerspråkig tillgänglighet (6). I förekommande fall relateras beskrivningarna till språklagens, men också minoritetslagens, intentioner och krav på myndigheterna. I det sista avsnittet (7) sammanfattar vi språklagens effekter hittills.

1. Språklagen och myndigheternas klarspråksarbete

Språket i all offentlig verksamhet ska vara ”vårdat, enkelt och begripligt” – så står det i språklagens elfte paragraf, den s.k. klarspråkparagrafen. Lagen är en skyldighetslag, vilket bland annat innebär att man inom offentlig verksamhet är skyldig att uttrycka sig klart och begripligt. Det innebär också att man ska reflektera över språkanvändningen och att man ska bedriva systematiskt klarspråksarbete.

I november 2009 skickade Språkrådet ut en webbenkät till svenska myndigheter, kommuner och landsting. Syftet var att ta reda på hur det stod till med myndigheternas klarspråksarbete. Hade den förhållandevis nya språklagen haft någon effekt på den offentliga förvaltningens intresse för klarspråk? 504 myndigheter besvarade enkäten, vilket motsvarar 55 procent av de sammanlagt 915 myndigheter som fick enkäten. Av dessa var 273 myndigheter, 205 kommuner, 18 landsting och 8 regionförbund. Resultatet bedömdes av undersökningsföretaget vara en hög siffra för en webbenkät.

Två tredjedelar av dem som svarade på enkäten uppgav att de hade arbetat med klarspråk i någon form de senaste två åren. Det kan tyckas vara ett gott resultat. Men man kan samtidigt anta att många av de myndigheter som *inte* besvarade enkäten kanske valde att inte göra det på grund av att man inte arbetat med klarspråk. Över hälften av dem som inte arbetat med klarspråk, 61 procent, angav tidsbrist som skäl. Det var också vanligt att det inte fanns några pengar avsatta till klarspråksarbete. De som uppgett andra hinder menade att de prioriterat annat, att man hade en internationell inriktning eller att man inte såg det som en del av myndighetens uppgift.

En förhållandevis stor andel, 15 procent, hade inte kommit på tanken att arbeta med klarspråk. Knappt hälften av de myndigheter, kommuner och landsting som svarade att de arbetar med klarspråk uppgav att de haft professionell hjälp i språkarbetet. Bland dem som anlitat professionell hjälp var det vanligaste sättet att anlita frilansande språks konsulter.

Myndigheterna fick också svara på en fråga om tillgängligheten på sina egna webbplatser. På frågan om vilken information man erbjöd personer som har svårt att tillgodogöra sig texter på svenska var det vanligaste svaret att man översatte texter till andra språk. Drygt hälften av dem som uppgav att de översatte texter hade emellertid utöver svenska endast information på engelska. Högt på listan över de vanligast översatta språken, men långt efter engelska, låg de stora europeiska språken, tillsammans med finskan. Vissa uppgav att de använde Google Translate på sina webbplatser. Lättläst svenska och automatisk uppläsning av text var två andra vanliga alternativ. Däremot var teckenspråksfilmer relativt ovanliga. (Se vidare Domeij 2010, s. 15f.).

Trots att få myndigheter, bara 7 procent, hade gjort någon form av utvärdering av vad klarspråksarbetet inneburit, hade många av de svarande ändå en uppfattning om vilket resultat arbetet lett till. En större språklig medvetenhet, mottagaranpassade texter och ett ökat intresse för språkfrågor – var de vanligaste positiva effekterna av arbetet med klarspråk. Ett fåtal svarade att arbetet blivit mer effektivt och att handläggningstiderna blivit kortare.

I en snabbenkät till myndigheterna (totalt 38 stycken) ett år senare, i november 2010, ställde vi bland annat frågan vad språklagen inneburit för just deras verksamhet? Den övervägande majoriteten av svaren handlade om just klarspråksarbetet. Språklagen hade gett ”ett ökat fokus”, ”en skjuts åt” eller ”banat väg för” klarspråksarbete eller språkvårdsarbete. Men av enkäten framgick också att man på myndigheterna hade ett stort behov av konkretion vad gäller språklagen. Man ville helt enkelt veta vad språklagens paragrafer innebär i praktiken. Främst gällde behovet av klargörande och konkretion två områden: de nationella minoritetsspråken och klarspråk. Vad innebär det egentligen att språket i offentlig verksamhet ska vara ”vårdat, enkelt och begripligt”? Vem definierar det?

Det är uppenbart att det behövs fler informationsinsatser både vad gäller myndigheternas klarspråksarbete och de krav som språklagen ställer i övrigt. Under våren 2011 kommer Språkrådet att publicera en vägledning för hur myndigheterna kan arbeta för att uppfylla språklagens intentioner.

2. Svenskan och engelskan

Engelskans roll i det svenska språksamhället är ett ständigt aktuellt ämne. Å ena sidan är engelskan oundgänglig, och till och med önskvärd, inom en rad områden. Engelska är det internationellt mest gångbara språket och fungerar som lingua franca inom vetenskap, politik, ekonomi m.m. Å andra sidan skapar det ökade bruket av engelska en språkklyfta i samhället som skär mellan generationer, utbildningsnivå och språklig bakgrund. När engelska alltmer används inom intellektuellt avancerade områden, som vetenskap och högre utbildning, finns det samtidigt en risk för att användningen av svenska trängs ut inom dessa områden. Undervisning på engelska har blivit vanligare på högskolenivå de senaste åren (se Salö 2010), men bedrivs också på lägre nivåer, på gymnasie- och grundskolenivå. Vilka konsekvenser detta får för inläringen hos svensktalande elever och studenter vet vi inte så mycket om. Den forskning som finns är begränsad och resultaten är inte fullt jämförbara.

I november 2010 publicerades en avhandling som undersöker användningen av svenska på engelskspråkiga universitetskurser (Söderlundh 2010). Många svenska universitet undervisar i dag på engelska i stället för på svenska – ett språkbyte som lett till kritiska diskussioner om svenskans framtid inom högre utbildning. Hedda Söderlundh undersöker i sin avhandling vad som händer med svenskan när undervisningsspråket är engelska. Hennes studie visar att en universitetskurs inte nödvändigtvis är enspråkigt engelsk för att det står så i kursplanen. I praktiken är det föreläsningar och gemensamma kursaktiviteter som hålls på engelska. I grupparbeten och laborationer talar svensk-språkiga studenter och lärare däremot svenska med varandra. Men svenskan förekommer ibland också när utländska kursdeltagare är med, vilket naturligtvis utestänger de icke svensktalande studenterna.

Enligt en utvärdering från Skolverket (2010) uppnår skolor där undervisningen sker på engelska bättre studieresultat än andra skolor. Men det goda resultatet kan även på-

verkas av att eleverna i dessa skolor i högre grad än andra har högutbildade föräldrar och är särskilt studiemotiverade på grund av att de upplever sig tillhöra en utvald grupp (undervisning på engelska sker fortfarande på försök¹). Skolverket fann emellertid också en del brister i undervisningen – brister som överlag handlade om lärarnas kompetens. Lärare med svenska som modersmål har inte alltid den kompetens som krävs för att se till att eleverna både får ämneskunskaper och kunskaper i engelska. Om läraren har engelska som modersmål kan å andra sidan eleverna sakna möjlighet att diskutera ämnet på svenska och ibland också att lära sig ämnets svenska begrepp och fackuttryck. Att utveckla elevernas kunskaper i engelska är det vanligaste motivet, från skolornas perspektiv, för att bedriva undervisning på engelska. Några skolor eftersträvar till och med tvåspråkighet hos eleverna. Ett annat vanligt motiv är att man vill locka fler elever och undervisning på engelska ses som ett starkt konkurrensmedel.

3. Situationen för de nationella minoritetsspråken

De nationella minoritetsspråken – och minoriteterna – har fått ökad uppmärksamhet under året främst genom den nya minoritetslagen, som började gälla den 1 januari 2010. Det innebär att EU-konventionerna om skydd för de nationella minoriteterna och deras språk inkorporerades i svensk lag – *Lag (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk*. I december godkände dessutom riksdagen en ändring i regeringsformen så att den bättre ska spegla Sveriges åtaganden enligt EU-konventionerna. I den nya lydelsen nämns dels det samiska folket särskilt, dels är ett ”bör” utbytt mot ett ”ska”, jfr: ”*Samiska folkets* och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla sitt eget kultur- och samfundsliv *ska* främjas” (vår kursivering) (Regeringsformen 1 kap., 2 §. *Lag (2010:1408)*).

Minoritetslagen

Det ökade politiska intresset för minoriteterna och deras språk och kultur är, åtminstone delvis, en effekt av Europarådets upprepade kritik av Sverige när det gäller efterlevnaden av minoritetskonventionerna.² Regeringen presenterade 2009 en minoritetspolitisk strategi med syfte att stärka minoriteternas egenmakt och inflytande och främja bevarandet av de nationella minoritetsspråken. Strategin inbegrep förslag om en ny lag om

¹ Undervisning i engelska pågår som försök sedan 2003 i ett 40-tal skolor, både kommunala och fristående.

² I december 1999 beslutade riksdagen att Sverige skulle ansluta sig till Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter och den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk (Prop. 1998/99:143). Judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar erkändes som nationella minoriteter i Sverige, och jiddisch, romani chib, samiska, finska och meänkieli blev officiella minoritetsspråk.

nationella minoriteter och minoritetsspråk som skulle omfatta alla fem nationella minoriteter (2009:724).

I och med den nya lagen utökades förvaltningsområdet för finska med 18 kommuner och för samiska med 13 kommuner. Under 2010 har ytterligare kommuner på eget initiativ anslutit sig till något av förvaltningsområdena. För finskans del har det inneburit en markant utvidgning av förvaltningsområdet, från tidigare fem kommuner i Norrbotten till nuvarande 26 kommuner, varav flera i Mälardagen, inklusive Stockholm. Det innebär att ca 40 procent av sverigefinnarna i dag bor i en kommun som ingår i förvaltningsområdet, mot tidigare endast 3,5 procent. (Prop. 2008/09:158)

Från och med februari 2011 kommer ytterligare sex nya kommuner att ingå i förvaltningsområdet för finska, nämligen Göteborg, Hofors, Kalix,³ Skinnskatteberg, Sundbyberg och Umeå, samt landstinget i Gävleborgs län. Det innebär att landets två största städer, Stockholm och Göteborg, ingår i det finska förvaltningsområdet, liksom många andra stora städer i Mellansverige, som Uppsala, Eskilstuna och Västerås, och de viktiga regionala centrumen Umeå och Borås. Däremot tvekar Luleå, där många sverigefinnar bor, att ansluta sig till förvaltningsområdet.

De allmänna bestämmelserna i minoritetslagen, grundskyddet, omfattar alla fem nationella minoriteter och minoritetsspråk. Grundskyddet innebär, förutom att samhället ska skydda och främja språken, att myndigheterna ska informera de nationella minoriteterna om deras rättigheter och ge de nationella minoriteterna möjlighet till inflytande och samråd i frågor som berör dem. Barns utveckling av en kulturell identitet och användning av det egna minoritetsspråket ska främjas särskilt. Institutet för språk och folkminnen fick i februari 2010 regeringens uppdrag att fördela ett statsbidrag på totalt 3,4 miljoner kronor för revitaliseringsåtgärder för de nationella minoritetsspråken (se nedan *Revitalisering av de nationella minoritetsspråken*.) Det kan ses som en direkt effekt av den politiska viljan att verka för barns användning av minoritetsspråket. Talare av finska, meänkieli och samiska har utöver grundskyddet särskilda rättigheter. De har rätt att använda språken vid muntliga och skriftliga kontakter med myndigheter inom ett förvaltningsområde, men också vid kontakt med myndigheter utanför ett förvaltningsområde, om det finns personal som behärskar minoritetsspråken. Vidare har kommunerna skyldighet att ordna äldre- och barnomsorg som bedrivs helt eller delvis på minoritetsspråken om någon inom förvaltningsområdet önskar detta. I praktiken innebär det att en kommun som ingår i ett förvaltningsområde måste kartlägga språkkunskaperna hos all personal på förvaltningsmyndigheterna – för att kunna veta om man behöver rekrytera personal som talar något av minoritetsspråken. Kommunen måste också se till att det finns tolkar och översättare i minoritetsspråken.

När det gäller förskoleverksamheten och äldreomsorgen måste man göra en liknande inventering. Var finns det förskolor eller avdelningar för barn som talar minoritetsspråk? Finns det behov av ytterligare förskoleplatser för minoritetsbarn? Finns det (tillräckligt) med personal inom äldreomsorgen som talar finska, meänkieli respektive samiska? Det är varje enskild kommuns ansvar att rekrytera administrativ personal, vårdpersonal och förskolepersonal med kunskaper i minoritetsspråken i den utsträckning

³ Kalix kommer också att ingå i förvaltningsområdet för meänkieli.

som man bedömer behövs. Framtiden, och uppföljningen av minoritetspolitiken, får utvisa hur väl kommunerna sköter detta åtagande.

Den mer långsiktiga effekten av minoritetslagen (och språklagen) när det gäller minoritetsspråkens ställning i det svenska samhället är det ännu för tidigt att uttala sig om. Men klart är att införandet av lagen inte bara gett uppmärksamhet åt minoritetsspråken utan också bidragit till att statusen hos dessa språk höjts.

Sifo-undersökning om kunskapen om de nationella minoritetsspråken

I december 2010 genomförde Språkrådet, i samarbete med Sifo, en telefonundersökning om kunskapen om de nationella minoritetsspråken. I undersökningen fick tusen slumpvis utvalda svenskar över 15 år svara på följande frågor:

- Känner du till något eller några av Sveriges fem nationella minoritetsspråk?
- Hur viktigt tycker du att det är att bevara dessa språk så att de kan överleva i Sverige?

Mer än en av fyra, 29 procent, kunde inte räkna upp något av de fem språken. Samtidigt tyckte en majoritet av de tillfrågade, 68 procent, att det är viktigt att stödja språken så att de kan överleva i Sverige. Okunskapen var störst bland de yngre. Hela 47 procent i åldern 15–29 år kunde inte nämna något av Sveriges nationella minoritetsspråk – att jämföra med 20 procent i gruppen 30–49 år, 20 procent i gruppen 50–65 år, samt 32 procent i gruppen 65 år och äldre. Resultatet är en tydlig indikation på att minoritetsspråken är osynliga i stora delar av samhället. Det är också uppenbart att skolan inte har lyckats leva upp till sitt åtagande att sprida kunskap om de nationella minoriteternas språk och kultur.⁴

Samiska är det språk som flest kände till, nämligen 62 procent. Jiddisch var inte oväntat det minst kända minoritetsspråket – endast 4 procent av de tillfrågade kände till att jiddisch är ett nationellt minoritetsspråk. De som bäst kände till språken var högskoleutbildade, 91 procent av dessa kunde ange minst ett av de fem språken – att jämföra med 68 procent bland dem med gymnasieutbildning och 51 procent bland dem med grundskoleutbildning. Det är också de högskoleutbildade som är mest positiva till ett fortsatt stöd för språken.

Bland de tillfrågade i Stockholm, Göteborg och Malmö med omnejd, samt i norra Sverige, är kunskapen om språken större än i regioner som inte innefattar storstäder. När det gäller attityden till språken var det däremot inga stora skillnader mellan olika delar av landet.

Resultatet av Språkrådets undersökning skickades ut som ett pressmeddelande till såväl de stora rikstäckande och regionala tidningarna och etermedierna som de mindre landsortstidningarna. De finskspråkiga medierna, Sisuradio och Uutiset, rapporterade om undersökningen i sina nyhetsinslag, medan inget av de svenskspråkiga medierna

⁴ I grundskolans kursplan för svenska är ett av målen att eleven ska få ”en orientering om det samiska språket och övriga minoritetsspråk i Sverige” (<http://www.skolverket.se/sb/d/618>).

rapporterade om undersökningen på nyhetsplats. (Däremot kommenterades undersökningen i kulturnotiser och på bloggar.) Också detta metaresultat av undersökningen är signifikativt för det ointresse som uppenbarligen finns för de nationella minoritetsspråken i samhället.

Finska

För sverigefinnarna är det möjligheterna att helt eller delvis få äldrevård respektive barnsomsorg (förskola) på finska som är de viktigaste reformerna i minoritetslagen. På vissa orter har det uppstått en livlig aktivitet för att få till stånd finskspråkiga verksamheter. Finskspråkiga äldrecentrum och förskolor har öppnats på flera orter, medan intresset på andra orter har varit måttligare. Intresset för finskspråkig äldrevård respektive förskoleverksamhet i de nordliga kommunerna i det gamla förvaltningsområdet har hittills varit ganska lamt, men i till exempel Gällivare har det uppstått nya verksamheter både på meänkieli och finska och i Pajala håller man på att bilda en finsk förening. Situationen i förvaltningskommunerna beskrivs å ena sida som ”ett nytt historiskt läge och en stor möjlighet för finskan”, medan det å andra sidan hävdas att inrättandet av förvaltningsområden handlar om ”terminalvård för den äldsta i dag levande finska generationen”.⁵

På sistone har andra generationens sverigefinnar, dvs. personer som flyttat till Sverige i barndomen eller som är födda och uppväxta här, börjat aktivera sig inom den sverigefinska kulturen. På hösten 2009 kom en ny sverigefinsk kulturtidskrift, *Sheriffi*, ut för första gången. Under 2010 har *Sheriffi* blivit alltmer populär och uppmärksammats både i sverigefinska, svenska och finländska medier. Tidskriften, som utkommer på både finska och svenska, skriver om den finska, sverigefinska och finlandssvenska kulturen – musik, film, teater och litteratur. *Sheriffi* säljs i tidningskiosker runt om i landet och är inte bidragsberoende, som en stor del av den sverigefinska kulturen är. Sanna Posti Sjöman, chefredaktören för *Sheriffi*, är andragenerationens sverigefinne, liksom de flesta personer bakom tidskriften. *Sheriffi* ges ut i Göteborg, vilket har bidragit till att minska Stockholmscentreringen i den sverigefinska kulturen.

Andra generationens nyvaknade intresse för den sverigefinska kulturen märks också i programinslagen i Sisuradio, den finskspråkiga kanalen i Sveriges radio. Förutom att Sisuradio har ett nytt, mycket populärt önskemusik- och talprogram för äldre, *Oili Oili*, har den på senare år även haft två musik- och talshower, *Soili & Waronen-show* och *Mäntysoopa-show*, som båda är populära bland såväl första som andra generationens sverigefinnar. Programledaren och de andra redaktörerna i *Mäntysoopa-show* är själva andra generationens sverigefinnar. De båda programmen presenterar nyare finsk och sverigefinsk musik, varvat med ledigt tal. Dessutom har Sisuradio kraftigt utvecklat sin produktion av ungdomsprogram på finska, vars åhörarkrets huvudsakligen består av andra och tredje generationens sverigefinnar.

⁵ Kommentarererna finns att läsa på den finskspråkiga bloggen <http://groups.yahoo.com/group/ruosulista>.

Jiddisch

Jiddisch är det minsta av de fem nationella minoritetsspråken. Det har också en särställning såtillvida att det endast i undantagsfall är modersmål för judar i Sverige. Men intresset är starkt, och har på senare år växt, hos den judiska minoriteten att hålla språket vid liv, att återta föräldrars eller mor- och farföräldrars språk och att föra det vidare till den yngre generationen. Sveriges Jiddischförbund har i dag fyra lokalföreningar och medlemsantalet ökar. I det årliga judiska seminariet Limmud, med föreläsningar om och på jiddisch, deltog 2010 ca 600 personer. Därtill kommer en mängd kulturella arrangemang: konserter, teaterföreställningar, studiecirklar etc. Under året bildades Jiddisch Amatorteater med säte i Stockholm. Nybörjar- och fortsättningskurser i jiddisch ges inom ramen för såväl det ordinarie utbildningsväsendet som i form av studiecirklar i föreningsregi. På Hillelskolan i Stockholm kan barnen välja jiddisch som tillval på låg- och mellanstadiet.

Meänkieli

Situationen för meänkieli har påverkats positivt av de minoritetspolitiska åtgärderna under 2010. Förvaltningsområdet för meänkieli utvidgas från fem till sex kommuner när Kalix ansluts från och med februari 2011. Även i Luleå pågår diskussioner om huruvida kommunen ska ansöka om att ansluta sig till förvaltningsområdet.

Den nya minoritetslagen har fört med sig att kommunerna i förvaltningsområdet numera samråder med minoritetsföreträdare i betydligt högre utsträckning än tidigare. Gällivare kommun kan lyftas fram som ett positivt exempel där samråd sker med organisationer för samiska, finska och meänkieli. I Övertorneå har man anställt en kulturpedagog med uppgift att verka för revitalisering av meänkieli och finska. Samarbetet mellan minoritetsgrupperna har ökat; flera konferenser har samarrangerats och minoritetsgrupperna arbetar gemensamt med exempelvis frågor om jämställdhet och makt.

När det gäller tillgången till medier på meänkieli är situationen i princip oförändrad sedan 2009. En inledande dialog har hållits mellan Sveriges Television och Svenska Tornedalingars Riksförbund, och från och med hösten 2011 sorterar programmet *Kexi* – ett program om och på meänkieli – under den samiska redaktionen i Kiruna. Tanken är att meänkieli ska kunna dra fördel av de satsningar och erfarenheter som gjorts i de samiska programmen. Det finns också planer på en gemensam dagstidning för samiska och meänkieli. Regeringen har gett Sametinget i uppdrag att kartlägga behovet av och intresset för tidningar på meänkieli och samiska och möjligheterna till gränsöverskridande samarbeten. Bakgrunden till uppdraget är regeringens åtaganden i samband med att Sverige skrev under EU-konventionerna om minoriteternas rättigheter år 2000, nämligen att ”uppmuntra eller underlätta att minst en tidning grundas eller upprätthålls på bland annat meänkieli och samiska” (se <http://www.regeringen.se/sb/d/12628/a/158283>).

Samarbetet mellan tidskriften *METavisi* och *Haparandabladet* har under 2010 fortsatt att utvecklas och tidskriften finns numera också på *Haparandabladets* webbplats. Utöver *METavisi* som ges ut av Svenska Tornedalingars Riksförbund finns ytterligare en tidskrift för meänkieli vid namn *Meänmaan aviisi* som ges ut av föreningen Meänmaa.

Romska

Av de fem minoriteterna är romerna de socialt mest utsatta. Massavvisningarna av romer i Frankrike sommaren 2010 ledde till att romernas situation i Europa, och därmed även i Sverige, kom att stå i fokus. I slutet av juli lade Delegationen för romska frågor fram sitt betänkande *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55), där man presenterade en rad åtgärdsförslag vad gäller romers delaktighet och inflytande i samhället, rätt till utbildning, arbete, bostad etc. Delegationen lade vidare fram ett förslag om en revidering av lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk så att romani chib får lika stark ställning som finska, meänkieli och samiska (SOU 2010:55, s. 458). Betänkandet har fått ett blandat mottagande av romerna. En del vänder sig mot att bli betraktade som offer för etnisk diskriminering. Romska riksförbundet menar att man saknat resurser för att på ett tillfredsställande sätt kunna svara på remissen. Många romer har helt enkelt inte tillräckliga kunskaper i svenska för att kunna skriva ett remissvar. Om betänkandet hade översatts till romska, eller till något av de språk som huvuddelen av romerna talar, till exempel finska, polska eller ungerska, hade romerna haft större möjligheter att ge sina synpunkter på denna viktiga utredning.

Modersmålsundervisningen är problematisk för alla minoriteter, men kanske mest för romska barn. Situationen kan sammanfattas med att det råder brist på såväl modersmåls-lärare som läromedel på romska. Den vanligaste orsaken till att kommuner inte anordnar modersmålsundervisning i romska är just bristen på lämpliga lärare. Och om modersmålsundervisning anordnas är det inte alltid som den sker på den romska varietet som eleverna talar.

Regeringen gav 2007 Linköpings universitet ansvaret för högre utbildning i romska, men studentantalet har varit lågt och någon vidareutveckling av kurserna i romska har inte skett. På grund av bristande studentunderlag kommer det inte att anordnas några kurser i romska vid Linköpings universitet under 2011.

Behovet av auktoriserade tolkar och översättare i romska är stort. Enligt Språkrådets erfarenhet är många romer missnöjda med den tolkning som erbjuds dem; de tycker att de har svårt att göra sig förstådda i kontakten med till exempel sjukvården och rättsväsendet. I betänkandet *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55, s. 463) föreslås att Kammarkollegiet ges ett särskilt uppdrag att utveckla ett auktorisationsprov för översättare och tolkar i romani chib.

Revitalisering av de nationella minoritetsspråken

De nationella minoritetsspråken, finska, meänkieli, samiska, romani chib och jiddisch, tillhör det svenska nationella arvet och Sverige har förbundit sig att skydda och främja dem. Men allt färre barn lär sig de nationella minoritetsspråken i dag. De finsktalande barnen blir allt färre, och de flesta potentiellt meänkielitalande barnen har bytt språk och är i dag endast svensktalande. Sydsamiska, umesamiska och kaale-romani hotas av språkdöd; dessa varieteter talas endast av en handfull människor, och nästan ingen av dessa är barn. Om språkbytesprocessen ska kunna stoppas krävs det både vilja hos mi-

noriteterna att återuppliva – revitalisera – sina språk och stöd, i form av revitaliseringsåtgärder, från majoritetssamhället.

Regeringen tillsatte 2010 en referensgrupp som ska bistå med sakkunskap och erfarenhet i frågor som rör revitalisering av de nationella minoritetsspråken. Gruppen bildades för att åstadkomma en dialog med olika aktörer och för att initiera och förstärka revitaliseringen av de nationella minoritetsspråken. Referensgruppen ska slutredovisa sitt uppdrag i juni 2012. I oktober 2010 anordnade Uppsala universitet en internationell forskarkonferens om en långsiktig och hållbar språkrevitalisering. Regeringen beviljade bidrag så att ungdomar från de nationella minoriteterna kunde delta i konferensen. Syftet var att ungdomsförbunden skulle aktiveras i revitaliseringsarbetet.

För att öka kunskapen om de nationella minoriteterna och deras språk lanserades på regeringens initiativ i december 2009 en ny webbplats, www.minoritet.se, som drivs av Sametinget. Under 2010 har det getts ut flera handböcker i hur man återupplivar sina språkkunskaper, som *Puhutaanko suomea? / Ska vi tala finska?* och *Samisk språkhandbok*. Sametinget har utvecklat läromedel på olika samiska språk och Skolverket har publicerat litteratur på de nationella minoritetsspråken: en antologi med sagor och ramsor på olika språk, flera böcker för undervisning i romska och en läromedelsserie för undervisning i finska. Språkrådet anordnade tillsammans med Sisuradio i somras en sverigefinsk sagotävling med målet att stimulera sagoskrivandet.

Också kurser i minoritetsspråk anordnas, både nybörjarkurser och kurser för dem som vill stärka sina kunskaper i minoritetsspråket. Samernas utbildningscentrum ger kurser i tre varieteter av samiska (nord-, lule- och sydsamiska). Samiska och finska kan studeras vid olika folkhögskolor och studieförbund och finska kan även läsas vid Finlandsinstitutet. Flera folkhögskolor har planer på att starta undervisning i romska.

Institutet för språk och folkminnen har under året fördelat ett statsbidrag på 3,4 miljoner kronor som stöd för revitaliseringsåtgärder. Medlen kunde sökas av organisationer eller stiftelser som inte är statliga eller kommunala, och som bedriver verksamhet utan vinstsyfte. Syftet med bidraget var att ge enskilda personer bättre förutsättningar att tillägna sig och använda sitt nationella minoritetsspråk genom att stärka deras läs- och skrivfärdigheter i minoritetsspråket. Intresset för stödet var mycket stort. Sammanlagt tog institutet emot över hundra ansökningar till ett belopp på ca 26 miljoner kronor; 33 av dessa beviljades medel. Av bidragssumman gick 40 procent till revitalisering av samiska (antingen nord-, syd-, lule- eller umesamiska), 20 procent till finska, 17 procent till meänkieli, 15 procent till romska, 5 procent till jiddisch och 4 procent till projekt som innefattade flera minoritetsspråk.

Barn och ungdomar är den främsta målgruppen för revitaliseringsinsatserna. Men eftersom det är de äldre generationerna som är förmedlare av språket gick många bidrag till projekt där de olika generationerna verkar tillsammans, som språkbad – interaktiva verksamheter där man använder enbart minoritetsspråket (spelar spel, läser och lyssnar på sagor, ritar, bygger etc.). Andra projekt har som mål att sätta upp en teaterpjäs, samla ortnamn på minoritetsspråken, producera en tidning, tillverka ljudböcker eller göra radioprogram på minoritetsspråk. I flera projekt varvas praktiskt arbete med språkundervisning. För yngre vuxna, framför allt småbarnsföräldrar som eventuellt kan tala lite på

det egna minoritetsspråket, anordnas mer traditionell undervisning, ofta intensivundervisning, som kombineras med undervisning på nätet.

Gemensamt för de beviljade projekten är att det genom dessa bildas naturliga språkarenor där de nationella minoritetsspråken används i sammanhang där majoritetsspråket vanligtvis används, och att man på så sätt skapar nya miljöer för minoritetsspråken.

4. Det svenska teckenspråket

Det svenska teckenspråket fick i samband med att språklagen trädde i kraft ökad uppmärksamhet i samhället.⁶ Tyvärr ser vi tendenser till en tillbakagång för teckenspråket. Kunskapen om teckenspråket som ett naturligt och fullgott språk, inte bara ett kommunikationsmedel, är fortfarande svag i samhället. Teckenspråk värderas ibland som en följd av detta som mindre viktigt än andra språk för individens sociala och kognitiva utveckling.

Teckenspråk i gymnasieskolan

Teckenspråket behandlas inte heller på lika villkor inom utbildningsväsendet. De nya reglerna för antagning till högskolan, som började gälla hösten 2010, är ett exempel på detta. Då infördes ett meritvärdessystem som innebär att vissa kurser ger extra poäng, meritpoäng, som läggs till genomsnittet av gymnasiebetygets poäng. Till meritkurserna hör moderna språk, definierade som samtliga språk *utom* svenska, engelska, klassiska språk – och teckenspråk. Gymnasiestudier i svenskt teckenspråk ger alltså inga meritpoäng. Skolverket menar att problemet är att läro- och kursplanerna för teckenspråk inte är harmoniserade med de andra språken, vilket gjort det svårt att godkänna svenskt teckenspråk som ett modernt språk. I språkstudierna ingår nämligen att man ska kunna använda språket i tal och skrift, och eftersom teckenspråket inte har ett skriftspråk så faller det utanför kunskapsmålen.⁷

Redan nu, våren 2011, finns det tecken på att gymnasieelever – till och med högstadiel elever – väljer bort studier i svenskt teckenspråk av strategiska skäl. Det lönar sig sämre att läsa svenskt teckenspråk jämfört med andra moderna språk. Att på detta sätt diskriminera svenskt teckenspråk i det nya meritvärdessystemet går stick i stäv med intentionerna i språklagen där det uttryckligen sägs att "det allmänna har ett särskilt ansvar för att skydda och främja det svenska teckenspråket" (2009:600, 9 §).

⁶ Språklagen ger det svenska teckenspråket samma skydd som de nationella minoritetsspråken (se vidare del II).

⁷ Enligt uppgift (personlig kommunikation) från Torun Rudin, handläggare vid Skolverket.

Flytt av specialskolor

Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) fattade 2010 beslut om flytt av två anrika dövskolor: Manillaskolan i Stockholm, Sveriges äldsta dövskola (grundad 1812) och Östervångsskolan i Lund (grundad 1871). Skälen för flytt har i båda fallen handlat om att förbättra den akustiska undervisningsmiljön. Skolorna har nämligen fått en allt större andel döva barn med snäckimplantat (ett speciellt hörselhjälpmedel för dövfödda barn) och undervisningslokalerna måste anpassas till dessa barns behov. För att barnen fullt ut ska ha nytta av snäckimplantaten måste störande ljud dämpas. Byggnaderna är kulturmärkta och svåra och dyra att renovera, menar SPSM.

Det är ett tecken i tiden att frågan om skolornas ljudmiljö haft stor betydelse för beslutet att överge de gamla, och hitintills välfungerande, skolbyggnaderna. Det finns en risk att undervisningen i specialskolan, som sedan mitten av 1980-talet varit tvåspråkig, åter fokuserar på det talade språket och att teckenspråket får en underordnad roll. Det vore en olycklig utveckling. Det fanns en övertro under 1950–60-talet att hörselteknik skulle ge döva barn tillgång till talat språk. I dag vet vi att barn som opererats med snäckimplantat snarast är hörselskadade än hörande och att de har svårt att följa vanlig skolundervisning. Döva och hörselskadade barns språkutveckling sker bäst via teckenspråket – dvs. via synen – medan hörseln är nedsatt i varierande grad och därmed är störningskänslig. Fokus på den svaga språkliga kanalen kan också permanenta en negativ självbild hos barnen. Döva och hörselskadade barn som får använda ett språk som alla har tillgång till – nämligen teckenspråket – har större möjligheter att känna sig som delaktiga och språkligt kompetenta individer. Följaktligen menar vi att svenskt teckenspråk måste lyftas fram som det självklara språket i specialskolan. (Se vidare del II.)

Tolksituationen

I 2009 års omvärldsanalys pekade vi på att tolkverksamheten för teckenspråkiga är bristfällig. Teckenspråkiga personer får inte tolk när de behöver det och betalningsansvaret är uppdelat på olika huvudmän, vilket skapar oklarheter om vem som ska stå för tolkkostnaden. Tolkbrukare måste vända sig till olika tolkförmedlingar och myndigheter för att få tolk. Landstingen tillämpar olika modeller och praxis för tolktjänsten. Många gånger faller betalningsansvaret mellan stolarna. Detta gäller särskilt för döva arbetstagare som i sitt yrke är beroende av tolktjänsten och teckenspråkiga studenter på privata utbildningar. Under 2010 tillsatte regeringen en utredning som ska se över tolktjänsten för döva och hörselskadade. Av kommittédirektiven framgår att utredningen ska kartlägga och analysera nuvarande reglering, finansiering, organisation och tillsyn av tolktjänsten. Målet är att ta fram en ”brukarorienterad modell”; det ska med andra ord vara enkelt att beställa tolk. Utredningen ska vara klar den 1 november 2011.

Äldrevård och hemtjänst

Det finns stora brister inom äldrevården och hemtjänsten för döva. Det saknas teckenspråkig personal som klarar av att prata med de äldre. På vissa håll (bland annat i

Malmö och Stockholm) finns särskilda äldreboende för teckenspråkiga, men det är inte självklart att en kommun vill betala för en plats på ett sådant boende. Nyligen (februari 2011) gav förvaltningsrätten i Malmö Bjuvs kommun bakläxa för att kommunen inte tillmötesgått en teckenspråkig kvinnas önskan att bli placerad på ett boende i Malmö med andra teckenspråkiga.

5. Undervisning i modersmål och svenska som andraspråk

I omvärldsanalysen för 2009 konstaterar vi att modersmålsundervisningen (fortfarande) är kraftigt eftersatt och att undervisningen i svenska som andraspråk varken organiseras eller betraktas som ett likvärdigt alternativ till undervisningen i svenska. Under 2010 har inte några avgörande initiativ tagits för att förbättra undervisningen i modersmål och svenska som andraspråk. Två rapporter som publicerades under 2010 – den ena från Skolinspektionen, den andra från Sveriges Kommuner och Landsting – belyser olika aspekter av modersmålsundervisningen. Å ena sidan bekräftas de generella bristerna i modersmålsundervisningen, å andra sidan ges belägg för att modersmålsundervisningen – när den fungerar – har en positiv effekt på såväl studieresultaten i allmänhet som andraspråksinläringen.

Skolinspektionen visar i sin rapport (Skolinspektionen 2010) att det finns brister såväl i förskolornas språkutvecklande arbete när det gäller de flerspråkiga barnen som i skolornas undervisning i modersmål och i svenska som andraspråk. Bakgrunden till rapporten är de betydande skillnader som har konstaterats i skolresultaten mellan elever med svenska som modersmål och elever med annat modersmål än svenska. För elever som avslutade årskurs 9 läsåret 2009/2010 var skillnaden i genomsnittligt meritvärde cirka 20 poäng mellan elever med svensk och utländsk bakgrund. Nästan var fjärde elev med utländsk bakgrund lämnade grundskolan utan grundläggande behörighet jämfört med var tionde elev totalt sett.

Syftet med rapporten var att se om och hur förskolor och skolor arbetar med språk- och kunskapsutveckling för barn och elever med annat modersmål än svenska. I rapporten granskas 42 förskolor och skolor i 12 kommuner. Resultatet är nedslående. Förskolornas och skolornas arbete med språk- och kunskapsutveckling har ”generella svagheter”, som det sägs i rapporten (Skolinspektionen 2010, s. 6). I få av de granskade skolorna fanns det personal med tillräcklig kompetens för en språkutvecklande undervisning som omfattar både elever med svenska som modersmål och elever med svenska som andraspråk. Över huvud taget var kunskapen om vad ämnet svenska som andraspråk innebär svag både hos lärare och skolledningar, och i många av skolorna saknades lärare med en gedigen utbildning för att undervisa i svenska som andraspråk. Vad gäller modersmålsundervisningen konstaterar granskningen att den lever sitt eget liv, utan samband eller samverkan med övrig undervisning. Till exempel följer skolan sällan upp resultaten i ämnet och elevens kunskaper i modersmålet nämns sällan i utvecklingssamtalen.

Av Skolinspektionens rapport framgår att det finns många elever i de granskade skolorna som inte helt och fullt förstår lärarnas instruktioner eller det som står i läroböckerna. Samtidigt finns det stora brister när det gäller att tillgodose elevernas behov av studiehandledning på modersmålet – som enligt grundskoleförordningen är en rättighet för de elever som behöver det.

Sveriges Kommuner och Landsting publicerade i juni 2010 en rapport som analyserade tio kommuner där nyanlända elever⁸ nått relativt goda studieresultat (Sveriges Kommuner och Landsting 2010). Verksamhetschefer, rektorer och pedagoger förklarade studieresultaten med att de aktivt arbetade med modersmålsundervisningen, men lyfte också fram studiehandledningen som en viktig faktor för att nyanlända elever ska kunna följa ämnesundervisningen på sina egna villkor, medan de utvecklar sina kunskaper i svenska. Med tanke på språkets betydelse för all kunskapsutveckling är en välfungerande studiehandledning på modersmålet kanske en av de viktigaste faktorerna för att ge flerspråkiga elever samma möjligheter till skolframgång som enspråkiga elever.

Rapporten föreslår ett antal statliga åtgärder, varav några är utbildning av fler modersmåls lärare, större satsningar på studiehandledning samt åtgärder som underlättar distansundervisning.

Modersmålsundervisning för de nationella minoriteterna

Generellt gäller att det måste finnas fem elever i kommunen med samma modersmål som vill delta i modersmålsundervisning för att sådan ska anordnas. Därtill kommer kravet att språket ska vara elevens dagliga umgängesspråk i hemmet och att eleven ska ha grundläggande kunskaper i språket. För barn till föräldrar som talar ett nationellt minoritetsspråk gäller generösare villkor. Det räcker att det finns en enda elev som önskar modersmålsundervisning, och minoritetsspråket behöver inte heller vara barnets dagliga umgängesspråk. Men för att vara berättigad till modersmålsundervisning måste barn till föräldrar som talar ett minoritetsspråk ha grundläggande kunskaper i språket (Skollagen 2010:800, 10 kap. Grundskolan, 7 §). Frågan är emellertid hur dessa kunskaper ska förvärfvas om man inte fått dem i hemmet? Enligt språklagen ska den som tillhör en nationell minoritet inte bara ges möjlighet att ”utveckla och använda” minoritetsspråket utan också att ”lära sig” det. Kravet på grundläggande kunskaper i minoritetsspråket är i realiteten ett hinder för nybörjarundervisning i de nationella minoritetsspråken.

Men även om kraven är uppfyllda är det inte säkert att barnet får den modersmålsundervisning som det har rätt till. Det måste också finnas en lämplig lärare. Bristen på lärare, särskilt för vissa av de nationella minoritetsspråken, som romska, är det vanligaste skälet till att kommunerna inte ger modersmålsundervisning. Högskoleverket har fått i uppdrag att göra en översyn av högskoleutbildningar i nationella minoritetsspråk, som ett första steg att komma tillrätta med lärarbristen i modersmålsundervisningen. Utredningen ska vara klar i april 2011.

⁸ Med nyanlända elever avses i undersökningen elever födda utanför Norden och EU, som inte behärskar det svenska språket och har varit i Sverige som längst fyra år.

I Norrbottens län skapar de långa avstånden i kombination med lärarbristen ett ytterligare problem. Ett sätt att lösa problemet är att bedriva modersmålundervisning på distans, vilket man gjort på försök under två år. Försöksverksamheten avslutades i juli 2010 och i september samma år ansökte skolcheferna i Norrbotten om dispens hos regeringen för att få fortsätta med distansundervisningen. Frågan är i skrivande stund inte färdigutredd och skolcheferna väntar fortfarande på svar.

6. Språkteknologi och flerspråkig tillgänglighet

E-tillgänglighet

EU hade i sin handlingsplan *i2010* som mål att offentliga webbplatser skulle vara tillgängliga för alla år 2010, med särskilt fokus på äldre och funktionshindrade. Som Språkrådet konstaterar i rapporten *En språkpolitik för internet* (Domeij 2010) är det målet långt ifrån nått, i synnerhet om man som Språkrådet också ställer krav på flerspråkig tillgänglighet, dvs. att webbplatserna ska finnas tillgängliga på olika språk efter medborgarnas språkliga behov och rättigheter. I maj 2010 presenterades EU:s *En digital agenda för Europa* (EU 2010) där man sätter upp ett nytt mål att alla webbplatser i den offentliga sektorn ska vara fullt tillgängliga år 2015.

I Sverige har Handisam på regeringens uppdrag tagit fram en handlingsplan för e-inkludering, *Rätt från början* (Handisam 2009). I handlingsprogrammet, som diskuterades vid en hearing i juni 2010, föreslås bland annat att en vägledning för offentliga webbplatser tas fram av E-delegationen och att behovet av statligt stöd för att utveckla språkdataundersöks. Båda dessa förslag har under 2010 sammankopplats med Språkrådets verksamhet.

Vägledning om webbtillgänglighet

Många myndigheter har under året vänt sig till Språkrådet för råd om hur de ska hantera flerspråkig information på sina webbplatser, ofta med hänvisning till lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk som trädde i kraft i början av året (2009:724). Därför har Språkrådet tillsammans med bl.a. Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget tagit fram en vägledning för flerspråkig webbinformation. Än så länge finns vägledningen bara på Språkrådets webbplats (www.språkradet.se); under våren 2011 publiceras den också i en tryckt version.

Samtidigt har E-delegationen påbörjat utvecklingen av en generell vägledning för offentliga webbplatser. Språkrådet deltar i arbetet och ser till att innehållet i den flerspråkiga vägledningen kommer med. E-delegationens vägledning beräknas bli klar i juni 2011.

Under 2010 har flera myndigheter börjat erbjuda Google Translate på sina webbplatser så att innehållet på webbplatsen automatiskt kan översättas till andra språk. Detta är

en olycklig utveckling. I en undersökning som tillgänglighetskonsulten Funka Nu gjort i samarbete med Språkrådet trodde hälften av användarna att myndigheterna själva stod för översättningen, vilket är allvarligt med tanke på de många felaktigheter som kan uppstå i den automatiska översättningen. Därför avråder Språkrådet i sin vägledning myndigheterna från att erbjuda Google Translate, så att inga missförstånd om vem som är ansvarig för översättningarna ska uppstå.

Användarstudien med Google Translate visar hur viktigt det är med empiriskt stöd för utarbetande av tydliga riktlinjer. Lika viktigt är det med en empirisk utvärdering av hur riktlinjerna följs på myndigheterna.

Språkdata-baser för ökad tillgänglighet

Kommunikationsmyndigheten PTS (Post- och telestyrelsen) kom hösten 2009 med en utredning om behovet av språkdata-baser för tillgänglig kommunikationsteknik. Resultatet presenteras i rapporten *Nyttoaspekter av tillgången till en databas* (PTS 2009), som drar slutsatsen att ”PTS bör vara delaktig i skapandet av en svensk nationell språkdata-bas då detta främjar och stödjer vidareutvecklingen av språkteknologi som ökar tillgängligheten för personer med funktionsnedsättning”.

Efter att Vetenskapsrådet hösten 2010 sagt nej till en samlad finansiering av en nationell språkbank har Språkrådet (Institutet för språk och folkminnen) tillsammans med PTS och SVT kontaktat Kulturdepartementet för att få politiskt gehör för frågan om en nationell språkbank. Utan nationellt finansierade språkdata-baser kan SVT inte utveckla automatisk taligenkänning för att uppnå målet att texta alla direktsända program. De taldata-baser som behövs för SVT:s projekt har ett stort allmänintresse eftersom de kan användas för utveckling av tillgänglig teknik också i andra sammanhang. Det gör att det finns starka skäl att göra dem till en del av en nationell språkbank.

Syftet med en nationell språkbank är att främja utvecklingen av teknik som gagnar språken i Sverige och ökar tillgängligheten till information för alla. I andra länder, som Nederländerna och Norge, är nationella språkbanker redan en realitet. Tanken på en svensk språkbank med öppet tillgängliga språkdata-baser fanns med som förslag redan i den språkpolitiska utredningen *Mål i mun* (SOU 2002:27). I dag har vi kommit flera steg längre på så sätt att en inventering av resursbehovet för det svenska språket är gjord (en sådan återstår dock att göras för det svenska teckenspråket och de nationella minoritetsspråken). En annan viktig skillnad är att språkteknologins möjligheter att öka tillgängligheten till information och service i samhället har blivit uppenbar för flera i takt med att tekniken har utvecklats. Det gör att Språkrådet tillsammans med PTS och SVT under 2011 hoppas få politiskt klartecken för att konkretisera planerna på en nationell språkbank.

Sammanfattning

Trots att EU:s uppställda mål om tillgängliga webbplatser inte nåddes har det under 2010 varit mycket fokus på e-tillgänglighet och positionerna har flyttats fram, inte minst om man ser det i ett språkpolitiskt perspektiv. Myndigheterna kan nu få vägledning om

hur de ska göra informationen på sina webbplatser tillgänglig på flera språk. Nästa steg är att ta fram metoder för att kontinuerligt undersöka att myndigheterna följer vägledningens rekommendationer. Vi behöver också bli bättre på att undersöka effekterna av att använda olika hjälpmedel (som talsyntes och automatisk översättning) och representationsformer (som lästlöst text, bilder och tal) på myndigheternas webbplatser så att vi får en tydligare bild av hur det påverkar tillgängligheten.

7. Språklagsstiftningens effekter

Ett och ett halvt år efter att språklagen trätt i kraft kan dess effekter sammanfattas med ett ökat intresse hos kommuner och myndigheter vad gäller förpliktelser särskilt mot minoritetsspråken. Klarspråksarbetet har tack vare språklagen fått större uppmärksamhet. För döva och hörselskadade har språklagen betytt att teckenspråket också i lagstiftningen erkänns som ett fullvärdigt språk, med samma skydd som de nationella minoritetsspråken. Det i sin tur har lett till ökad aktivitet från de teckenspråkiga. Även om språklagen inte är en rättighetslag så är den ett starkt argumentationsstöd i strävandena att ge teckenspråkiga tillgång till sitt språk, inom skola och förskola, äldrevård, i myndighetskontakter etc.

Från allmänhetens sida har språklagen främst uppfattats som en lag mot användningen av engelska i det svenska samhället – att döma av JO-anmälningarna om brott mot språklagen. De anmälningar som fick mest medial uppmärksamhet gällde regeringens bruk av engelska e-postadresser. Två anmälningar mot regeringens e-postadresser gjordes strax efter att språklagen trätt i kraft i juli 2009. I februari 2010 kom JO:s beslut. Resonemanget gick i korthet ut på att utformningen av myndigheters e-postadresser ligger utanför det kärnområde som språklagen syftar på när den kräver att svenska ska användas. Att en e-postadress skrivs på engelska anses inte utgöra ett hinder mot att kommunicera med myndigheten i allmänhet. Däremot innebär språklagen ett ansvar för svenska språkets användning och utveckling – ett ansvar som åläggs varje myndighet. Som JO skriver bör ”tyngden av det ansvars räckvidd [...] vägas mot den enskilda myndighetens roll och ställning”. Regeringskansliets roll är unik och därför är bruket av engelska e-postadresser inte förenligt med statens särskilda språkvårdsansvar. JO fann alltså att regeringens e-postadresser stod i strid med språklagens bestämmelser. Regeringen svarade att man inom kort skulle se över möjligheterna att använda både svenska och engelska e-postadresser. Något tekniskt hinder föreligger ju inte, varken att ha dubbla e-postadresser eller att använda å, ä och ö i adresserna. Med detta lät sig JO nöja och konstaterade att ”[det] finns skäl att utgå från att problemet är på väg att lösas”. (JO, beslut 2010-02-19, dnr 3913-2009, 3932-2009) I skrivande stund, ett år efter JO:s beslut, har fortfarande inget hänt med e-postadresserna!

Från juli 2009 fram till mars 2010 gjordes totalt nio anmälningar till JO som rörde engelska namn och slogans. Stockholms kommun anmälde till exempel för användningarna ”Stockholm Visitors Board”, ”Stockholm Business Region”, ”Stockholm Entertainment District”, ”The Capital of Scandinavia”, ”Waterfront” och ”Love 2010” (i

samband med kronprinsessan Victorias bröllop). I samtliga fall slår JO fast att det inte finns något generellt förbud mot att använda engelska utanför kärnområdet, men att myndigheten eller kommunen ifråga ska betänka att ”det allmänna [har] ett särskilt ansvar för att svenskan används och utvecklas”.

Två anmälningar om användning av engelska har fallit utanför språklagens räckvidd. I mars 2010 gjordes en JO-anmälan mot Handelshögskolan i Stockholm. Frågan gällde information på skolans webbplats (www.hhs.se/Library) som bara fanns på engelska. Anmälaren påpekade också att biblioteket sköter all kommunikation på engelska. JO tog emellertid inte upp frågan med motiveringen att Handelshögskolan i Stockholm är en privat skola och alltså inte står under JO:s tillsyn. I oktober 2010 anmäldes Stockholms lokaltrafik, SL, eftersom man satt ut nya gummiplattor som ska varna för förbipasserade spårvagnar på övergångsstället vid Regeringsgatan/Hamngatan. Varningsskyltarna är helt på engelska. JO tog inte upp fallet och motiverade det med att SL inte är en myndighet (utan ett aktiebolag).

Också Högskoleverket har yttrat sig i en fråga med anknytning till språklagen. I april 2010 gjorde en student en anmälan mot Högskolan i Kristianstad till Högskoleverket på grund av otydliga anvisningar om examination på kursen *Strategic Human Resource Management*. Högskoleverket framförde mild kritik mot högskolan beträffande anvisningarna. I samband med att man granskade kursplanen fann man dock att den var helt på engelska, vilket man i beslutet (som ju egentligen rörde en annan fråga) kritiserade högskolan för. Högskoleverket konstaterade att kursplaner är att betrakta som föreskrifter och därför alltid ska finnas på svenska.

DEL II

Döva och hörselskadade barns språksituation

Under våren 2011 publicerar Språkrådet en rapport om döva och hörselskadade barns språksituation (Lyxell 2011). Den följande texten sammanfattar den undersökning som presenteras där.

Inledning

Det svenska teckenspråket är sedan 1981 erkänt av riksdagen. I språklagen som trädde i kraft den 1 juli 2009 jämställs det svenska teckenspråket med de nationella minoritetsspråken. Det allmänna – samhället – ska enligt språklagen ”skydda och främja det svenska teckenspråket”. Döva och hörselskadade barn, men även personer i barnets närmsta krets, ska ges möjlighet att ”lära sig, utveckla och använda det svenska teckenspråket”. Det borde med andra ord se ljusst ut för det svenska teckenspråkets del. Men i själva verket sker en oroande utveckling där teckenspråkets ställning hotar att erodera.

I rapporten *Se språket – när ett funktionshinder grumlar språksynen* (Lyxell 2011) beskrivs och analyseras språksituationen för döva och hörselskadade barn. Särskilt undersöks barnens tillgång till teckenspråkiga miljöer. Tendensen i dag är att föräldrar placerar sina döva och hörselskadade barn i vanliga kommunala förskolor. Ett skäl till detta är att det numera är möjligt att operera döva barn med snäckimplantat (kokleaimplantat). Föräldrarna får uppfattningen att implantatet kan göra det möjligt för barnet att kommunicera enbart med talspråk. I själva verket varierar utfallet av operationerna. I bästa fall får barnen en hörsel som motsvarar en lätt hörselskada. Många barn får emellertid aldrig så bra utbyte av implantatet att man enbart kan förlita sig på talspråkskommunikation. Även om implantatet fungerar bra när barnet är litet, kan det visa sig vara otillräckligt när barnet blir äldre och språket används mer avancerat.

Teckenspråkets betydelse för barnets språkutveckling har låg prioritet inom den medicinska vården. Istället lyfter man fram tekniken som lösningen på det språkligt kommunikativa hinder som barnet har. I vissa fall får föräldrar rådet att inte använda teckenspråk; det anses störa talspråsutvecklingen. Det är en seglivad uppfattning som saknar vetenskapligt stöd. Tvärtom visar forskning att flerspråkig inlärning har en stimulerande effekt på barnets språkutveckling och allmänna kunskapsutveckling. Hörselskadade barn som får tillgång till ett rikt teckenspråk i tidig ålder utvecklar också en god tal-språklig svenska. (Preisler m. fl. 2002, s. 411)

Många hörselskadade barn har svårt att utveckla kamratrelationer eftersom de har svårare än hörande att uppfatta de sociala koder som bygger på talspråklig interaktion. När barnen växer upp och går i den vanliga grundskolan blir bristerna ännu mer uppen-

bara. De barn som halkar efter i skolarbetet i grundskolan omplaceras i specialskolan; de blir s.k. insneddare. I dag är omkring hälften av de nyinskrivna eleverna i specialskolan insneddare.

I rapporten kartläggs de förskolor som använder teckenspråk i sin dagliga verksamhet. Det saknas en central myndighet som fortlöpande följer upp specialförskolans verksamhet och samlar in statistik. Ansvaret för förskolorna ligger hos kommunerna som ofta har begränsade kunskaper om döva och hörselskadade barns villkor. Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) samarbetar med kommunernas hörselrådgivare, men inte ens SPSM har i dag full överblick om vilka förskolor som har teckenspråkig verksamhet.

Det finns ett stort mörkertal vad gäller antalet hörselskadade barn. Språkrådets kartläggning av specialförskolorna visar att 87 procent av barnen med hörselnedsättning som är inskrivna inom hörselvården inte kommer i kontakt med svenskt teckenspråk i tidig ålder. Eftersom de flesta döva och hörselskadade barn saknar tillgång till språkstimulans på teckenspråk i hemmet är det särskilt viktigt att samhället erbjuder detta.

Samhällets stöd till föräldrar med döva och hörselskadade barn behöver förändras. Familjestödet måste utgå från en språksyn som ser det döva eller hörselskadade barnet som en språkligt kompetent individ. Språkpedagoger bör vara en självklar del i familjestödet. Föräldrarna behöver också få träffa vuxna döva, hörselskadade och implantatbärrare för att bilda sig en uppfattning om hur deras barns framtid kan gestalta sig.

På senare tid har många förskolor börjat använda teckenmetoder som *tecken som stöd* (TSS) och *tecknad svenska*. Hörselvården och specialförskolorna menar att det är föräldrarna som driver på denna utveckling. Föräldrarna vill att barnet ska få talspråklig stimulans för att utveckla det svenska språket. Men samtidigt vill föräldrarna att stödtecken ska användas. De är medvetna om att barnet inte kan höra allt och ibland har föräldrarna svårt att förstå barnets tal och vill att barnet ska stödteckna.

1. Det svenska teckenspråket och dövundervisningen – en historisk tillbakablick

Det går inte med säkerhet att säga hur länge teckenspråk har använts av döva personer i Sverige. Ett rimligt antagande är att någon form av gestbaserad kommunikation har använts i familjer med döva personer i alla tider. Undervisning av döva i Sverige startade i början av 1800-talet. Den första skolan, Allmänna institutet för döfstumma och blinda, inrättades i Stockholm 1809. Ett par år senare byggdes Manillaskolan på Djurgården i Stockholm. I dag är Manillaskolan en viktig symbol för döva och hörselskadade.

I mitten av 1800-talet inrättades ett dövläroarseminarium på Manillaskolan. Dövlärare fick sin utbildning där och snart bildades det flera dövskolor runt om i landet. Staten tog över ansvaret för landets dövskolor 1938, som från 1960-talet kallas för specialskolor. I dag finns det fem regionala specialskolor och en specialskola med riksrekrytering för utvecklingsstörda döva barn.

Dövskolornas betydelse för teckenspråket

Tack vare att dövskolor grundades under 1800-talet i Sverige kunde döva barn från olika håll i landet träffas och utveckla ett gemensamt språk – teckenspråket. På skolorna lärde de äldre barnen de yngre barnen teckenspråket. Lärare använde det teckenspråk som barnen utvecklade för att sedan använda det i undervisningen. När de döva barnen växte upp och blev vuxna stannade en del av dem kvar på skolan och arbetade som lärare, vårdare, kökspersonal och assistenter. De vuxna döva tjänade som språkliga förebilder för de yngre skolbarnen.

Ett exempel på hur ett teckenspråk växer fram och konventionaliseras kunde studeras i Nicaragua under 1970–80-talet. Döva i Nicaragua hade länge levt isolerat utan kontakt med andra döva. När de första dövskolorna etablerades under 1970-talet fanns det inte något nationellt teckenspråk som skolorna kunde lära ut till barnen. Till en början växte ett pidginspråk fram mellan barnen på dövskolorna. Yngre elever lärde sig av äldre elever och språket förändrades för varje generation. Amerikanska lingvister intresserade sig för vad som skedde i Nicaragua och fick en unik möjlighet att studera hur ett språk växer fram och normeras. Inom ett par decennier hade utvecklats en grammatik för det som i dag kallas det nicaraguanska teckenspråket.

En liknande språkutveckling som den i Nicaragua skedde i början på 1800-talet i Sverige. Barn från olika delar av landet träffade barn i samma situation som de själva. De flesta av barnen hade inte haft kontakt med teckenspråket före skolstarten. Det innebar inte att de var utan erfarenheter eller saknade kunskaper. Men de hade inte tillgång till ett utvecklat språk, med vilket de kunde utbyta erfarenheter med andra. När äldre döva pratar om ”de sju vita åren” hänvisar man till den språklösa perioden före skolstart. Historiskt sett har döva barn växt upp i en bristfällig intellektuell jordmån.

Talmetoden tog över

Till en början användes olika metoder för att undervisa barnen på Manillaskolan – teckenmetoden (som använde teckenspråk), talmetoden (där talövningar sågs som ett sätt att erövra svenska språket) och skrivmetoden (vilket innebar skrivövningar på svenska). Även om teckenspråk användes – det kallades för åtbördsspråk under en lång tid – så var målsättningen inte att eleverna skulle bli tvåspråkiga utan att de skulle lära sig det svenska språket.

Vid en europeisk dövlärarkongress i Milano 1880 antogs en resolution om att teckenspråket inte längre skulle användas i dövundervisningen. Det beslutet togs i en tid då det fanns politiska strömningar för en samlad nationalstat. En bärande tanke var att alla skulle kunna nationalspråket. Samebarnen skulle lära sig svenska, tornedalingarnas barn fick inte tala finska – och döva skulle lära sig tala. Det pedagogiska arbetet kom i fortsättningen att ske via talmetoden, vilket innebar att barnen skulle träna sin röst och avläsa på läppar. Resolutionen fick långtgående konsekvenser. Perioden efter Milanobeslutet kallas för den oralistiska perioden och sträckte sig fram till 1980-talet. I själva verket hade denna förändring börjat tidigare i Sverige.

Om eleverna ertappades att använda av teckenspråket under lektionstid straffades detta, inte sällan med piskrapp över händerna. Den rådande synen var att teckenspråket hindrade barnens språkutveckling. Eftersom talad svenska skulle användas i undervisningen kunde inte längre döva personer vara lärare på skolorna. Det innebar att det blev färre vuxna språkliga förebilder på skolorna. Talundervisningen gav mycket dåligt resultat. De döva barnens kunskapsinhämtning blev lidande, eftersom de inte kunde uppfatta vad lärarna sade. Inte förrän 130 år senare – så sent som sommaren 2010 – framfördes en formell ursäkt på dövlararkongressen i Vancouver, i ett uttalande där man tog avstånd från Milanoresolutionen.

Under 1950-talet gjorde hörapparaten entré. Förhoppningarna var stora att den nya tekniken skulle lösa dövas språkliga hinder och att antalet döva personer i framtiden skulle minska. I *Utredning rörande de nya vetenskapliga rönen på audiologiens och audiometriens område i vården av döva barn* från 1955 kan man läsa: ”På grund av läkarvetenskapens stora framsteg på hörselvårdens område kunde man ha anledning att förvänta en säker nedgång i antalet döva barn” (SOU 1955:20, s.11). Föräldrarna uppmanades att tala i sina barns öron för att stimulera språkutvecklingen i svenska. I dövskolorna bestod en stor del av undervisningen av talövningar. Barnen rörde på munnen och ljudade utan att själva höra de vad de sade.

Det var endast fåtal barn med lindrigare hörselnedsättningar som kunde dra nytta av hörapparater. Det ledde till en uppdelning av eleverna. Hörselskadade elever ansågs ha bättre möjligheter att lära sig det svenska språket medan man hade låga förväntningar på helt döva barn. Barnen delades in a-, b- och c-klasser. Helt döva barn placerades i c-gruppen och betraktades som mindre lämpade för intellektuell utbildning. Istället förbereddes de för praktiska yrken. Ironiskt nog har det visat sig att c-eleverna, som fick undervisning i teckenspråk, generellt klarade sig bättre än a-eleverna, som enbart tränades med talmetoden. De förra blev duktiga på att förmedla information och kunskaper till andra döva och fick på så sätt en framträdande social ställning i den teckenspråkiga världen. De som enbart tränades i talmetoden klarade sig sämre, både i den teckenspråkiga världen och ute i samhället.

En tvåspråkig specialskola växer fram

Inom dövrörelsen växte det så småningom fram en rörelse för att få teckenspråket erkänt som ett fullvärdigt språk. 1970-talet var ett politiskt laddat decennium, även för döva. Vid ett informationsmöte som Sveriges Dövas Riksförbund arrangerade i Uppsala 1970 lyckades man få föräldraorganisationen Riksförbundet döva och hörselskadade barns målsmän (nuvarande DHB) att ändra sin negativa inställning till teckenspråk. Framför allt gjorde ett föredrag av den norske psykiatrikern Terje Basilier ett starkt intryck på föräldrarna. Föräldrar som dittills trott att talmetoden varit den bästa förstod nu att det gagnade deras barn om de fick lära sig teckenspråk. Mötet i Uppsala var ett betydelsefullt steg mot ett erkännande av teckenspråket. Vid samma tid kom teckenspråksforskningen igång i Sverige och forskare presenterade empiriska argument för att teckenspråket är ett eget språk och inte en variant av svenskan.

Arbetet ledde till att Sveriges riksdag 1981 erkände teckenspråket som dövas modersmål. I läroplanen för specialskolan 1983, supplement till Lgr 80, slås det fast att dövskolans undervisning ska vara tvåspråkig, på teckenspråk och skriven svenska. Men specialskolan blev inte tvåspråkig över en natt. Personalen på specialskolorna hade utbildats under den oralistiska perioden och det tog lång tid innan de förvärvade tillräckliga kunskaper i teckenspråket. Med den nya läroplanen startade en process som ledde till att fler teckenspråkiga lärare anställdes på dövskolorna. På Manillaskolan har i dag omkring 40 procent av personalen teckenspråk som sitt förstaspråk.

Snäckimplantat återuppväcker teknikoptimism och skapar debatt

1991 opererades det första döva barnet med snäckimplantat. Ett snäckimplantat består av en ljudprocessor som opereras fast i skallbenet bakom örat. En elektrod leds in i öronsnäckan och förbinds med hörselhåren. Tekniken innebär att hörseln återskapas hos dövfödda barn. Men implantaten ger inte barnet en fullständig hörsel. I praktiken är barnet hörselskadat. Utfallet av operationen varierar från barn till barn. En del barn har en begränsad nytta av implantatet, andra visar upp en imponerande förmåga till tal-språkskommunikation.

Till en början opererades endast ett fåtal barn per år, men strax före år 2000 skedde en markant ökning av antalet operationer. I dag opereras i stort sett alla nyfödda barn med snäckimplantat. De föräldrar – oftast teckenspråkiga – som inte väljer att operera sitt barn möts av skepsis från hörselvården. Ställningstagandet uppfattas som provocerande.

Några år efter att de första barnen opererades uppstod en infekterad debatt mellan företrädare för dövrörelsen och läkarvetenskapen. Även om läkare sade att de inte var motståndare till teckenspråket gav de heller inget starkt stöd för att teckenspråket är viktigt att lära sig. Dövrörelsen kände sig hotad av den nya tekniken och menade att det var ytterligare ett uttryck för nedvärderingen av de dövas språkliga och kulturella identitet. Föräldrar som valde att operera sina barn i tidig ålder kände sig påhoppade av dövrörelsen och tyckte att de omyndigförklarades.

I dag är inte implantaten lika kontroversiella som de var i början. Men oron bland de teckenspråkiga finns kvar. Ska barnen bara lära sig svenska eller ska de få tillgång till både teckenspråk och svenska? Tillverkare av snäckimplantat, liksom en del läkare, framhåller att tekniken är så bra att barnen *inte behöver* lära sig teckenspråk. Det finns paralleller med vad som hände på 1950-talet, då audiologer ansåg att hörapparater skulle göra teckenspråket överflödigt.

2. Teckenspråk kontra teckenmetoder

Det svenska teckenspråket

När man talar om teckenspråk avser man det visuella språk som växt fram bland döva och hörselskadade. Benämningarna för teckenspråket har varit olika genom tiderna: åtbördsspråket, dövas teckenspråk eller bara teckenspråket. Numera används *svenskt teckenspråk*, till exempel i språklagen. Det är viktigt att understryka att teckenspråket inte är en form av svenska, liksom att teckenspråket inte är universellt. Andra länders teckenspråk skiljer sig från det svenska. Teckenspråkens utbredning följer i de flesta fall nationsgränserna. Länder som har flera officiella talspråk har oftast flera olika teckenspråk. Svenskt teckenspråk är ett språk som utvecklas i de språkmiljöer där språket används. I dag används teckenspråk även i akademiska sammanhang, teckenspråkig yrkesterminologi utvecklas och ungdomar använder teckenspråkig slang.

Förleden *tecken* i ordet *teckenspråk* kan leda tankarna till en förenklad bildsymbol med ett givet budskap. Men det finns ingen omedelbar koppling mellan tecknet och det tecknet refererar till. Däremot är teckenspråket mer ikoniskt än svenskan; det är i stor utsträckning uppbyggt av element som baseras på hur vi människor uppfattar världen genom synen. I teckenspråket kan man ibland göra kopplingarna mellan tecknet (symbolen) och referenten lättare än i ett talat språk, men kopplingen måste ändå alltid läras in. Det som speciellt utmärker teckenspråket är det så kallade teckenrummet – området framför kroppen – som kan användas på olika sätt: för att beskriva förhållanden mellan föremål, göra uppräknings, dela upp ämnesområden etc. (Se vidare Ahlgren & Bergman 2006; se också den minigrammatik för svenskt teckenspråk som publiceras på Språkrådets webbplats under våren 2011.)

För att kunna prata obehindrat på teckenspråk räcker det inte med kunskaper om teckenförrådet och grammatiken. Det krävs även färdigheter i hur man använder språket; hur man strukturerar information och fördelar ordet. I teckenspråket är ögonkontakt av central betydelse. Den som inte är behärskar teckenspråket missar ofta språkliga signaler som visar när det är lämpligt att ta ordet eller när talaren vill behålla ordet. Sådana kunskaper erövrar man inte i skolbänken utan genom språklig interaktion med andra människor.

Tecken som stöd för talet

I mitten av 1980-talet började en grupp vuxendöva och hörselskadade inom Stockholms Dövas Förening använda tecken från det svenska teckenspråket som stöd i talade samtal. De vuxendöva tyckte att det var svårt att lära sig det teckenspråk som barndomsdöva använde. De ville fortsätta använda det svenska talspråket, men med stöd av tecken. Så uppstod kommunikationsmetoden *tecken som stöd för talet* (TSS).

TSS är till sin natur kompensatorisk; målet är att stödja det svenska talspråket. I huvudsak är det innehållsorden som stöds med tecken, medan formord utelämnas. Att använda TSS fordrar god förståelse i svenska. Det som inte uppfattas med hörseln eller via

stödtecken får lyssnaren själv fylla i med hjälp av redan förvärvade kunskaper i svenska. Ingen hänsyn tas till de grammatiska reglerna i teckenspråket även om det ibland förekommer språklig interferens från teckenspråket. Det går betydligt långsammare att använda TSS och är mer ansträngande att avkoda än naturliga språk som svenska eller svenskt teckenspråk.

Teckenförrådet i TSS är begränsat jämfört med det svenska teckenspråket. I dag används omkring 1 700 tecken (*Teckenlexikon* 2006). Det finns en medveten önskan att hålla nere antalet tecken, så att det ska vara lätt att komma ihåg dem. Antalet tecken i TSS ska jämföras med de över 12 000 tecken i det svenska teckenspråket som Institutionen för lingvistik vid Stockholms universitet har samlat i en språkdatabas. I dag är det framför allt Förbundet vuxendöva i Sverige som värnar om TSS. Hörselskadades riksförbund anser att hörselskadade barn och ungdomar ska få lära sig svenskt teckenspråk.

Tecknad svenska

Benämningen *tecknad svenska* används ibland synonymt med TSS. Tecknad svenska användes på 1960- och 1970-talet. Enligt Bergman (1977) ville man skapa en teckenspråkvariant som skulle vara lättare än teckenspråk, för dem som snabbt behövde lära sig att kommunicera med teckenspråk, till exempel föräldrar till döva barn. En utbredd uppfattning var att teckenspråket saknade en grammatik och därmed var ett primitivt språk. För att döva barn skulle utveckla ett språk krävdes kunskaper i svenska. Tanken med tecknad svenska var att anpassa teckenspråket så att det följde svenska språkets grammatik. Man lade till exempel till tempusändelser på verb – vilket är ett främmande inslag i teckenspråket – och blandade de båda språkens böjningsformer på ett osystematiskt sätt. De prosodiska dragen (betoning, tonhöjd och tidslängder) som fanns i teckenspråket försvann. Men inte heller de prosodiska dragen i det svenska talspråket kunde skönjas i tecknad svenska. Enligt Ahlgren (1984, s. 9) har tecknad svenska ”en egenomlig och osystematisk relation till både teckenspråk och svenska”. De som lärde sig tecknad svenska insåg också ganska snart att deras kunskaper inte räckte till för att förstå vad döva tecknade.

Tecken som alternativ och kompletterande kommunikation

Under 2000-talet har ytterligare en variant av teckenmetod tagit form. Den kallas för TAKK (*tecken som alternativ och kompletterande kommunikation*) och används i kommunikation med barn som har en språkstörning. Barnen är hörande och kan uppfatta talspråk men har svårt att uttrycka sig med talet. Genom att använda teckenstöd kan barnen göra sig förstådda och därmed delta i språklig interaktion med omgivningen. När barnen blir äldre och talet kommit igång brukar man i regel sluta att använda teckenstöd. Ett fåtal barn fortsätter att använda teckenstöd längre upp i åldrarna. Liksom i TSS är uppsättningen tecken i TAKK mycket begränsad i förhållande till det svenska teckenspråket.

3. Språksituationen för döva och hörselskadade barn

Döva och hörselskadade barns språkinlärning skiljer sig i väsentlig grad från andra barns språkinlärning. Det normala är att föräldrarnas språk är det språk som barnen får lära sig. Men få döva barn har teckenspråk som modersmål. De flesta föräldrar till döva barn är hörande; endast 5–10 procent är teckenspråkiga. Till skillnad från talade språk överförs kunskaper i teckenspråk huvudsakligen utanför familjen. Teckenspråket står därmed på en ostadigare grund än andra minoritetsspråk. Många minoritetsspråk i Sverige har dessutom en stark bas i andra länder där de är majoritetsspråk. Trots den svaga grunden har det svenska teckenspråket inte bara överlevt utan också utvecklats i det svenska samhället. Men denna utveckling sker inte av sig själv utan är beroende av samhällets insatser. De teckenspråkiga miljöerna uppstår inte spontant. Underlaget är helt enkelt för litet. I förskoleåldern 0–5 år handlar det om ca 1 000 barn som har varierande grad av hörselnedsättningar. Enligt Språkrådets undersökning (se del II) är det endast 11 procent av dessa barn som placeras på förskolor där man använder teckenspråk i mer eller mindre grad.

Tvåspråkighet leder till kunskapsutveckling

Forskning på området dövas tvåspråkighet är mycket begränsad. En nyligen framlagd svensk doktorsavhandling (Schönström 2010) visar att det finns ett starkt samband mellan färdigheter i teckenspråket och i svenska: ”Att få tillgång till ett förstaspråk [teckenspråket] och möjlighet att utveckla det naturligt till att bli ett stabilt språk bör alltså föregå undervisning i ett andraspråk”. (s. 194) Resultatet är i samstämmighet med annan tvåspråkighetsforskning som visar att ett välutvecklat förstaspråk är en förutsättning för att utveckla ett andraspråk.

Heiling (1993) jämförde kunskapsnivåerna hos två grupper av döva barn i åttonde klass. Den första gruppen, som testades 1985–1989, hade fått tillgång till teckenspråk i förskolan. Den andra gruppen, som hade testats 20 år tidigare, hade inte fått någon teckenspråksundervisning. Barnen som fått använda teckenspråk i skolan hade bättre resultat med avseende på bland annat läsning, skrivning och matematik. De var dessutom socialt mer utvecklade.

Liknande jämförelsetal kan hämtas från högskolevärlden. Antalet teckenspråkiga högskolestudenter ökade kraftigt vid millennieskiftet. Mellan åren 1999 och 2003 fördubblades antalet teckenspråkiga studenter som använder teckenspråkstolk eller där undervisning bedrivs på teckenspråk. Det finns säkert flera förklaringar till den dramatiska ökningen: bättre tillgång till tolk, bättre gymnasieutbildning. Men den kanske viktigaste förklaringen är att dagens döva och studenter – som var förskolebarn under 1980- och 1990-talet – har fått en tvåspråkig utbildning, där grunden lades redan i förskolan.

Antal döva och hsk högskolestudenter

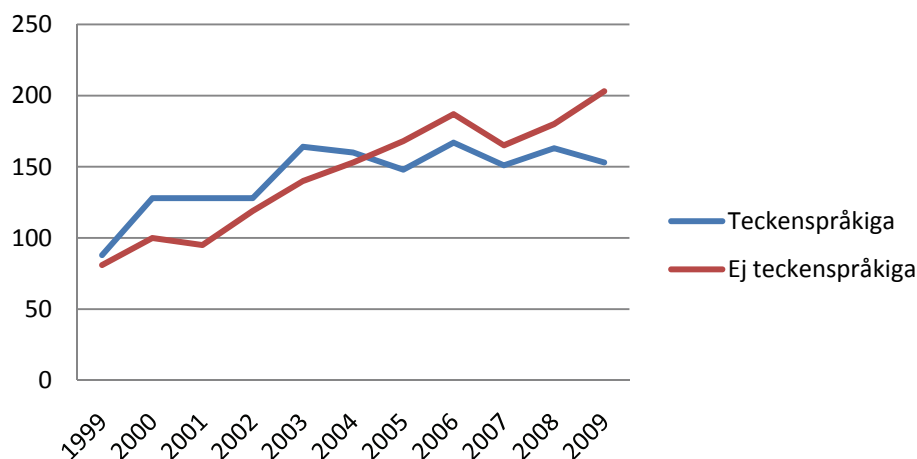

Diagram 1. Antalet teckenspråkiga respektive ej teckenspråkiga döva och hörselskadade högskolestudenter.

Antalet hörselskadade högskolestudenter som inte använder tolk har också ökat. I jämförelse med gruppen teckenspråkiga är emellertid andelen låg. Den hörselskadade gruppen är fem gånger så stor som den teckenspråkiga gruppen om man räknar på antalet integrerade elever jämfört med elever som går i anpassad skolform (Hörselskadades riksförbund 2007). Men detta förhållande syns inte i statistiken från högskolan. Den hörselskadade gruppen har de senaste åren endast varit 10–30 procent större än den teckenspråkiga gruppen. Enligt Hörselskadades riksförbund (2007) fortsätter hörselskadade inte med högre studier i samma utsträckning som jämnåriga; endast 10–15 procent av de hörselskadade eleverna läser vidare jämfört med rikssnittet på 45 procent. HRF pekar på flera förklaringar till detta, men en viktig orsak är att hörseltekniken inte räcker till. Det krävs mycket energi att hänga med i skolundervisningen med hjälp av hörseltekniska hjälpmedel. Hörselskadade elever presterar sämre och får sämre betyg. När det blir dags att fundera på högskolestudier ger de upp. Betygen räcker inte till eller så orkar eleverna inte fortsätta sina studier.

Tvåspråkighet med tal förändrar förutsättningarna

Tvåspråkighet har i specialförskolan tidigare baserat sig på teckenspråk och skriftspråk. Det språkliga uttrycket har förmedlats genom samma kanal, nämligen synen. Alla döva och hörselskadade barn har haft samma möjligheter att ta del av de språkliga budskapen. På senare år har förskoleverksamheten börjat ta hänsyn till föräldrarnas önskemål om mer talspråksanvändning. Föräldrarna inser att snäckimplantat eller hörapparater i sig inte räcker för att barnen ska utveckla ett bra tal.

En tvåspråkig pedagogisk verksamhet kan mycket väl bygga både hörseln och synen. Hörande barn till döva föräldrar kan växla mellan teckenspråk och talad svenska utan problem, eftersom de har tillgång till båda de språkliga kanalerna. Detsamma kan inte sägas om barnen i specialförskolan. Språkkanalen via hörseln är inte fullt tillgänglig. En

tvåspråkig förskola som använder sig av två kanaler för språklig kommunikation är en stor utmaning för personalen. De hörande kan snappa upp allt vad som sägs i rummet, både via teckenspråk och via talad svenska, men det kan inte de döva eller hörselskadade barnen. Den döva personalen befinner sig i samma situation; de kan bara ta del av den teckenspråkiga delen av kommunikationen, inte den talspråkliga. Det kan vara frestande att se samtidig användning av tecken och tal, med hjälp av olika teckenmetoder, som en lösning på dilemman. Det skapar en föreställning om att alla delaktiga. Men det är en illusion. Teckenmetoder är varken svenska eller svenskt teckenspråk. Den språkliga formen kommer oundvikligen att påverkas och förvrängas. Den svenska som används påverkas av de tecken som används, vilket leder till en variationsfattig svenska. Teckenspråket i sin tur begränsas av den grammatiska formen i talspråket. Det enda språk som alla barn och vuxna kan använda på samma villkor är teckenspråket. Därför bör verksamheten i en tvåspråkig förskola basera sig på svenskt teckenspråk.

När handikappsynen överskuggar språksynen

Vilken syn vi har på barnen avgör vilka insatser som görs. Betraktar man barnen som funktionshindrade blir målet att minska konsekvenserna av funktionshindret. Ser man på barnets språkliga situation blir målet istället att uppmuntra den språkliga utvecklingen. Inget hindrar emellertid att man har båda perspektiven.

Döva har länge hävdats att de är en språklig minoritetsgrupp. För döva är funktionshindret inte en viktig del av identiteten. Snarare handlar det om att i olika sammanhang få använda sitt språk – teckenspråket. Allmänheten betraktar däremot teckenspråket som en konsekvens av funktionshindret. Om inte döva fanns skulle det inte finnas något teckenspråk.

Hörselskadade befinner sig ofta i en position mellan den hörande världen och den teckenspråkiga världen. Lindrigt hörselskadade klarar sig relativt bra med talspråklig kommunikation och det är inte alltid deras funktionshinder uppmärksammas. Men när de hörseltekniska hjälpmedlen inte räcker till hamnar den hörselskadade ofta utanför. En del hörselskadade väljer att i vuxen ålder lära sig teckenspråket.

Utifrån betraktas döva och hörselskadade som en grupp med gemensamma behov, men inom denna grupp finns det i själva verket en uppdelning som snarare grundar sig på språktillhörigheten än funktionshindret.

Uppdelningen av döva och hörselskadade

När hörapparattekniken slog igenom på 1950-talet skedde en uppdelning av döva (eller dövstumma som det hette då). De barn som kunde dra nytta av hörapparaten kallades nu för *hörselskadade*. Hörselskadade barn ansågs ha bättre möjligheter att klara sig i samhället än döva barn. Barnen hänvisades till olika skolor: döva barn fick gå i specialskolor och hörselskadade i hörselklasser eller individualintegrerade på vanliga skolor. Kunskaper i svenska värderades högt medan teckenspråkskunskaper ansågs vara ett nödvändigt ont. Dessa värderingar påverkade naturligtvis barnen.

Norberg m.fl. (2008) visar i sin studie att döva och hörselskadade ungdomar på riksgymnasiet i Örebro sällan umgås med varandra, trots att de tillhör samma skolorganisation. En del hörselskadade barn söker sig så småningom till den teckenspråkiga världen. Somliga beskriver steget att lära sig teckenspråk ”som att komma hem”, medan övergången för andra inte är lika smidig. De måste först konfronteras med sina värderingar och därefter lära sig ett nytt språk.

Sedan ett tjugotal år tillbaka pågår ett nära samarbete mellan dövorganisationer och organisationer för hörselskadade (även kallade hörselorganisationer). En gemensam syn är att man inte betraktar det som ett motsatsförhållande att kunna både teckenspråk och svenska. Tvärtom anser man att tvåspråkighet berikar barnens liv. Hörselorganisationerna anser att alla hörselskadade barn ska få undervisning i teckenspråk så tidigt som möjligt. Men trots att intresseorganisationerna har samma grundsyn så fortsätter uppdelningen av döva och hörselskadade barn: först inom hörselvården, sedan på grund av föräldrarnas val och hur samhället organiserar förskole- och skolverksamheten. Genom samhällets försorg slussas döva och hörselskadade barn genom olika portar och förenas långt senare genom ett gemensamt språk, teckenspråket. Men vägen dit är kantad av onödigt lidande.

Uppdelningen av döva och hörselskadade är en förenkling som knappast är konstruktiv. Det finns många hörselskadade barn i den teckenspråkiga skolvärlden, och det finns döva med snäckimplantat som är integrerade i den kommunala skolan. Snarare än att definiera barnet utifrån funktionsnedsättningen borde man utgå från de språkliga och kommunikativa förutsättningar som barnet har.

Hörselskadade barn – en bortglömd grupp

Under de senaste 10–15 åren har barn med snäckimplantat fått mycket uppmärksamhet. Dels hänger det samman med att tekniken uppfattas som revolutionerande, dels på den debatt som dövrörelsen skapade om implantatoperationer i mitten av 1990-talet. Det har inte varit lika intressant att uppmärksamma den betydligt större gruppen barn med traditionella hörapparater. Funktionellt är det inte mycket som skiljer dessa grupper åt. Döva barn med snäckimplantat är hörselskadade. Är implantatet avstängt eller borttaget är barnet dövt.

Enligt Hörselskadades riksförbund (2007) fanns det 999 barn med hörselnedsättning i förskoleåldern, 0–5 år, år 2007. Av dessa barn hade 192 snäckimplantat (19 procent). Endast 17 barn var döva utan implantat. I en kartläggning av Hörsel-dövforum (Norman 2010) redovisas 285 förskolebarn med hörselnedsättning i Stockholms län, 50 av dessa barn har snäckimplantat (17 procent). Andelen överensstämmer väl med HRF:s siffror. Fram till år 2009 har 628 barn under 18 år opererats med snäckimplantat (Barnplantorna 2010). Den stora uppgången av operationer skedde i slutet av 1990-talet. En siffra som ofta citeras är att omkring 90 procent av de döva barnen i dag opereras med snäckimplantat.

Någon fortlöpande statistikinsamling över antalet döva och hörselskadade barn sker inte i dag, vilket HRF (2007) påpekat är en allvarlig brist. Alla döva och hörselskadade

barn är inte registrerade hos hörselvården, speciellt gäller det barn som har lättare hörselnedsättning eller är döva/hörselskadade endast på ett öra. De skrivs i regel aldrig in i hörselvården, eftersom de inte ansöker om hörseltekniska hjälpmedel. För att få en klar bild över antalet döva och hörselskadade barn räcker det alltså inte att använda hörselvårdens siffror. HRF räknar med att omkring 1,1 miljoner – alltså var åttonde person – har någon form av hörselnedsättning, varav 336 000 har hörapparat. Vidare uppskattar HRF att så många som 560 000 personer är i behov av hörapparat. Det är med andra ord ett vanligt funktionshinder i det svenska samhället.

4. Språkrådets kartläggning av teckenspråkiga förskolor

Det finns i dag ingen samlad nationell statistik som rör användningen av svenskt teckenspråk i förskolan, vilket beror på att ingen myndighet i dagsläget har uppdraget att samla in sådan information. Det finns heller ingen rutin eller skyldighet för förskolan att rapportera till kommunen eller något annat organ att man använder sig av svenskt teckenspråk och på vilket sätt. Förskolorna informerar naturligtvis om sin teckenspråkiga verksamhet på andra sätt, till föräldrar och andra som efterfrågar information. Men följden av att det inte finns någon med formellt ansvar att samla information om de teckenspråkiga förskolornas verksamhet blir att det är mycket svårt att skapa sig en överblick av i vilken omfattning svenskt teckenspråk används i förskolan och hur stor tillgången på teckenspråkiga förskolemiljöer är. Det blir också mycket svårt att skapa sig en bild av hur situationen förändras över tid.

Med språklagen fick staten ansvaret att skydda och främja det svenska teckenspråket. En förutsättning för att kunna leva upp till det ansvaret i praktiken är att staten själv har en klar uppfattning av hur situationen för det svenska teckenspråket ser ut, så att det finns en utgångspunkt för vilka konkreta insatser som behövs för att skydda och främja teckenspråket. Det handlar både om att uppmärksamma individens rätt till språk, men också hur utvecklingen för språket i sig ser ut.

När det gäller barnets rätt till teckenspråk finns det forskning som visar att valet av förskola spelar en betydande roll för skolvalet några år senare – ett val som i sin tur ofta blir avgörande för hur stor tillgång till teckenspråk barnet får under skolgången. De barn som går i specialförskola placeras oftare i specialskola där teckenspråk i regel används, medan de barn som gått i integrerad förskola oftare väljer en ”hörande skola” (Tvingsstedt m.fl. 2003). Barn kan naturligtvis få tillgång till teckenspråk även i hörande förskolor genom specialpedagog, men det kräver att barnet redan kan en hel del teckenspråk.

För att skapa en bild av hur tillgången till svenskt teckenspråk ser ut i förskolan har Språkrådet kartlagt de förskolor som i dag tar emot döva och hörselskadade barn. Kartläggningen har först och främst varit kvantitativ. Vi har ställt frågor om antal döva eller hörselskadade barn i verksamheten, antal teckenspråkig personal och hur man använder sig av teckenspråk i verksamheten. Förskolan är barnets första institution och förskole-

åldern en intensiv tid för barnets språkutveckling. Därmed blir förskolan troligen den allra viktigaste, och många gånger enda, möjligheten för döva och hörselskadade barn att lära sig teckenspråk. Trots det får döva och hörselskadade barn en mycket liten del av kakan, åtminstone att döma av SPSM:s statistik över myndighetens rådgivningsuppdrag inom förskolan. Av alla de rådgivningsuppdrag SPSM hade inom förskolan 2010 gentemot barn med olika funktionsnedsättningar var det bara sex procent av uppdragen som var inriktade mot döva eller hörselskadade barn.

Frågor och insamling av data

I den kvantitativa kartläggningen valde vi att koncentrera oss på några få variabler. Tanken var att genom att studera dessa variabler över tid skapa en överblick av hur tillgången till teckenspråkiga miljöer i förskolan utvecklats under en tidsperiod av 20 år, från 1990 till 2010.

De variabler vi valde ut var följande:

- antalet förskolor som erbjuder svenskt teckenspråk
- antalet döva/hörselskadade barn inskrivna i dessa förskolor
- antalet teckenspråkig personal i förskolorna
- antalet barn i förskoleåldern (0–5 år) inskrivna i landstingens hörselvård

Eftersom det inte fanns någon komplett lista över teckenspråkiga förskolor behövde vi skapa en själva. Vi utgick från den lista på specialförskolor och förskoleavdelningar som Riksförbundet för döva, hörselskadade och språkstörda barn (DHB) har sammanställt. Listan kompletteras med hjälp av uppgifter från Hörselskadades riksförbund (HRF) och från förskolorna själva under arbetets gång.

Frågorna till förskolorna ställdes till förskolechefer eller till förskolepersonal respektive till landstingen. Insamlingen av uppgifterna inleddes med telefonsamtal till landstingen och de flesta av förskolorna. Frågorna skickades därefter ut skriftligen via e-post.

Det visade sig ganska snart i kontakten med förskolorna att de historiska uppgifterna – hur många hörselskadade barn och fullt teckenspråkig personal som funnits på förskolorna över tid – i de allra flesta fall inte fanns att tillgå. Av den anledningen kunde vi bara i ett fåtal fall få en bild av hur tillgången på teckenspråkig personal förändrats över tid. Vi har därmed fått nöja oss med att ge en bild av hur teckenspråkstillgången ser ut i förskolorna i dag.

De ursprungliga frågorna kompletterades med frågor som kunde ge information om hur mycket och på vilket sätt teckenspråk användes i förskoleverksamheten. Det visade sig att det skiljde sig mycket åt mellan förskolorna. Medan några förskolor är tvåspråkiga, och har möjlighet att erbjuda språkliga förebilder eftersom de har döv personal, använder andra bara enstaka tecken från svenskt teckenspråk, och utöver det kanske någon form av teckenkommunikation, vilket inte ger ett dövt eller hörselskadat barn förutsättningar att utveckla ett fullgott språk.

Med hjälp av de kompletterande frågorna försökte vi göra en grov uppskattning av hur många förskolor som erbjuder teckenspråkiga miljöer. Frågorna ställdes som öppna frågor där förskolepersonalen, eller den som besvarade frågorna, fick berätta om i vilken omfattning svenskt teckenspråk används på förskolan, på vilket sätt man använder språket och om förskolan, eller avdelningen, har någon fullt teckenspråkig pedagog, dvs. en döv pedagog eller en pedagog som av någon annan anledning har svenskt teckenspråk som första språk.

Underlaget vi använde oss av var i huvudsak de svar som samlats in via telefon och e-post. I några fall kompletterades informationen med uppgifter från regionala hörselsamordnare på Specialpedagogiska skolmyndigheten. Vi gjorde också besök på tre förskolor. En optimal undersökningssituation hade varit att besöka samtliga förskolor och genom direkt observation av verksamheten och samtal med pedagoger på plats kunna ge en utförliga beskrivning av teckenspråksanvändningen. En sådan metod har dock inte varit möjlig inom ramarna för den här undersökningen.

Tanken med att samla in uppgifter om antal inskrivna barn i förskoleåldern inom landstingens hörselvård är att ställa dessa siffror i relation till antalet barn i specialförskolorna. På så sätt får vi en uppfattning om hur många barn som har tillgång till teckenspråk i förskolan.

Resultat

Som nämnts tidigare finns det ingen komplett officiell förteckning över förskolor som använder svenskt teckenspråk i sin verksamhet. Inte heller finns det någon komplett lista över de specialförskolor, eller specialavdelningar inom vanliga förskolor, som tar emot döva och hörselskadade barn. Detta faktum har naturligtvis försvårat möjligheterna att skapa en överblick över hur teckenspråkstillgången i förskolan ser ut i dag, men även hur tillgången eventuellt förändrats över tid.

Hur många specialförskolor för döva och hörselskadade barn som finns i landet säger någonting om utbudet av svenskt teckenspråk för barn i åldern 0–5 år. Men det ger naturligtvis ingen helhetsbild över teckenspråkstillgången i förskolan, eftersom tillgången handlar om den dagliga språkmiljön, som i sin tur påverkas av en mängd olika faktorer – som barngruppens sammansättning, personalens språkkunskaper, hur mycket teckenspråket används och hur tal och tecken används i relation till varandra. Men antalet specialförskolor eller antalet teckenspråksavdelningar ger trots detta en uppfattning om hur möjligheten ser ut för barn i åldern 0–5 år att få kontakt med teckenspråk i förskolan.

Vår kartläggning visar att det fanns 24 förskolor som vid undersökningstillfället, hösten 2010, tog emot döva och hörselskadade barn, varav 21 förskolor använde svenskt teckenspråk i någon mån.

Hur mycket och på vilket sätt teckenspråk används i de 21 förskolorna varierar mycket. Vissa av förskolorna är specialförskolor med inriktning mot döva och hörselskadade barn medan andra förskolor bara har en avdelning som tar emot döva och hörselskadade barn, medan de övriga avdelningarna är hörande. Ytterligare några har ett fåtal hörselskadade barn som går helt integrerat med hörande barn på samma avdelning.

Bland dessa förskolor är det naturligtvis stor spridning också i teckenspråkskunskap bland personal och barn.

Från den ursprungliga listan på förskolor har sju förskolor inte räknats med. Fem av dessa har tidigare tagit emot döva och hörselskadade barn men gör det inte i dag, på grund av att det från föräldrarnas sida inte längre finns någon efterfrågan på att placera sina döva och hörselskadade barn där. Istället går barnen i vanliga förskolor.

De övriga två förskolorna lades ner under 2007 respektive 2008. Också här var orsakerna till nedläggningarna minskad efterfrågan. Den ena förskolan drevs av landstinget och i samband med att barnunderlaget bestående av döva och hörselskadade barn minskade så valde man att lägga ner verksamheten. De barn som fanns på förskolan flyttades över till en tvåspråkig avdelning på en hörande förskola på samma ort. I det andra fallet lades förskolan ner för att föräldrarna önskade en mer talspråkig miljö, något som den aktuella förskolan inte kunde erbjuda. I det fallet flyttades barnen till en annan förskola med tvåspråkig profil på samma ort.

Mindre efterfrågan på placering i teckenspråkiga förskolor

Den ursprungliga idén med kartläggningen var att samla in uppgifter om antal döva och hörselskadade barn i specialförskolorna för att se om och i så fall hur barnantalet förändrats över tid. Vi hade också velat se på hur tillgången på teckenspråkig personal på förskolorna förändrats över tid. Det visade sig dock mycket svårt och i de flesta fall omöjligt att få tillgång till historiska data, både vad gäller antalet inskrivna barn och teckenspråkig personal. Trots bristen på kvantitativa data finns det en hel del som tyder på att döva och hörselskadade barn blir färre på specialförskolorna. Flera specialförskolor eller avdelningar har lagt ner verksamheten för döva och hörselskadade barn på grund av minskat barnunderlag. Flera förskolor påpekade att barn med snäckimplantat allt mer går integrerat med hörande barn på vanliga förskolor. I den slutrapport som Hörsel-dövforum i Stockholms län lade fram i januari 2011 (Norman 2011) bekräftas den bilden – man ser en tendens som pekar på att fler barn placeras i kommunala och fristående förskolor istället för i särskilt hörselanpassade förskolor.⁹

När det gäller grundskolan visar Skolverkets statistik på en nedåtgående trend i antalet inskrivna elever i specialskolorna. Med tanke på vad tidigare studier visat av sambandet mellan förskoleplacering och skolval skulle man kunna se det sjunkande elevantalet delvis som en konsekvens av det minskade barnunderlaget i förskolan (Tvingstedt m.fl. 2003).

⁹ Hörsel-dövforum är ett samarbete mellan Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) och Stockholms läns landsting. Samverkan har skett mellan SPSM östra regionen och Hörselhabiteringen Barn och Ungdom på Karolinska Universitetssjukhuset som en försöksverksamhet från september 2009 till december 2010. Slutrapporteringen av projektet lades fram i januari 2011.

Antal elever i specialskolor för döva/hsk

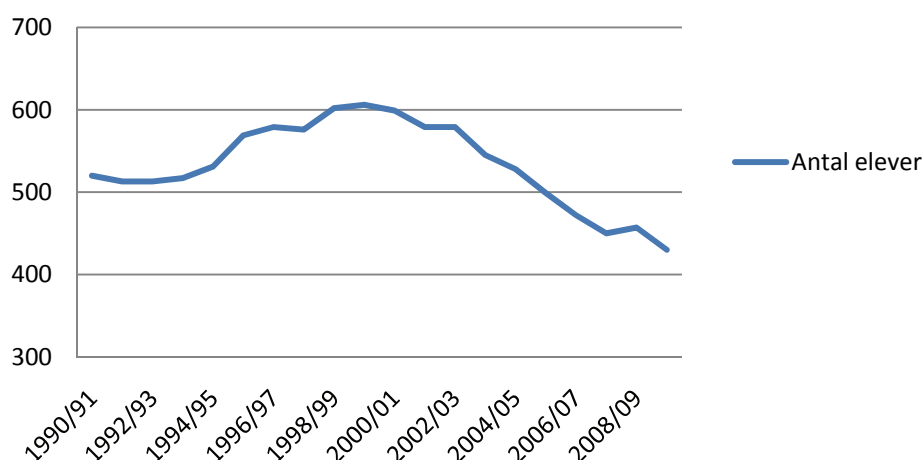

Diagram 2. Antal elever i specialskolor för döva och hörselskadade 1990–2009.

När det gäller tillgången på svenskt teckenspråk i de förskolor som fortfarande tar emot döva och hörselskadade barn tyder mycket på att användningen minskar även här. De flesta pedagoger vi talat med har vittnat om att man använder mycket tal i verksamheten. Det har främst gällt de förskolor som bara har en avdelning med hörselskadade barn och där de andra avdelningarna varit hörande, medan man på förskolor med teckenspråkig profil betonat talets betydelse i mindre grad.

De skäl man angett för att fokuset på talet ökar är dels att barnen med implantat hör så pass bra att det inte finns anledning att inte använda tal i så stor utsträckning som möjligt, att barnen behöver talträning samt att det finns en önskan hos föräldrarna att barnen ska träna på tal. Några förskolor påpekade också att barnen ofta själva väljer tal framför teckenspråk.

När det gäller tillgången på fullt teckenspråkiga pedagoger uppgav flera förskolor att man tidigare haft döv personal anställd men att man inte har det längre. Trots att det på en majoritet av förskolorna finns pedagoger som har kunskaper i svenskt teckenspråk, är det långt ifrån alla som har personal med full teckenspråkskompetens, det vill säga en pedagog med svenskt teckenspråk som modersmål eller med motsvarande kompetens. Av de 21 förskolorna var det 12 som hade minst en fullt teckenspråkig person i personalen. Totalt rörde det sig om ungefär 23 pedagoger.¹⁰ Tillgången till fullt teckenspråkiga pedagoger i förskolan är alltså ganska begränsad och är inte heller jämnt fördelad mellan förskolorna. Huvuddelen av de teckenspråkiga pedagogerna, 18,5 av totalt 23, arbetar på någon av de åtta förskolor som kategoriserats som *Förskolor med minst en döv pedagog* (se nedan *Få teckenspråkiga miljöer i förskolan*). De övriga 4,5 fullt teckenspråkiga pedagogerna arbetar på fyra förskolor som tillhör någon av de övriga tre kategorierna. Det är viktigt att utbudet av fullt teckenspråkiga pedagoger ökar så att tecken-

¹⁰ Siffran bygger på information från förskolorna själva. En pedagog arbetade bara tillfälligt på förskolan och räknades därför inte med. Två pedagoger som arbetade halvtid har slagits ihop till en pedagog (en heltid).

språkiga barn i högre utsträckning än i dag får språkliga förebilder i förskolan. Att det finns teckenspråkiga pedagoger i förskolan är samtidigt bara en grundförutsättning. För det enskilda barnets språkutveckling handlar det naturligtvis också i hög grad om hur man använder teckenspråk och hur man arbetar med språk på den enskilda förskolan.

Få teckenspråkiga miljöer i förskolan

Hur tillgången på svenskt teckenspråk i förskolan ska bedömas beror naturligtvis på vad som ska betraktas som en teckenspråkig miljö. Att förskolorna använder teckenspråk i någon mån behöver inte betyda att de erbjuder renodlade teckenspråkiga miljöer. Faktum är att ingen av förskolorna är en renodlad teckenspråksmiljö – i samtliga förskolor i kartläggningen används även talad svenska.

För att få en klarare bild över hur teckenspråkstillgången ser ut över hela landet valde vi att göra en kategorisering av förskolorna efter hur användningen av svenskt teckenspråk ser ut på respektive förskola. Eftersom det i dag saknas överblick över förskolornas teckenspråksanvändning har vi bedömt att en första sådan översikt är betydelsefull, i syfte att öppna dörren för en mer ingående och kvalitativ undersökning av hur förskolorna arbetar med teckenspråk.

När vi gjort en bedömning av vad som ska tolkas som en teckenspråkig miljö har vi använt oss av två huvudsakliga kriterier. Det första kriteriet är att det på förskolan eller avdelningen ska finnas minst en fullt teckenspråkig pedagog, dvs. en person som har svenskt teckenspråk som första språk. Att det finns fullt teckenspråkiga pedagoger är viktigt därför att de då kan fungera som språkliga förebilder för barnen på ett annat sätt än en person som lärt sig teckenspråk som vuxen. Teckenspråkskunskaperna bland de hörande pedagogerna varierar stort, ”från stapplande till flytande” som en förskollärare beskrev kunskaperna bland personalen på sin förskola. Det finns naturligtvis hörande pedagoger som har lyckats tillägna sig mycket bra kunskaper i teckenspråk, men som för alla andra språk är det svårt att nå samma nivå som någon som är uppväxt med språket.

Det andra kriteriet är att teckenspråk ska användas som ett separat och fullgott språk – inte som ett komplement till talet. Svenskt teckenspråk ska alltså vara ett av två språk i en tvåspråkig miljö. Vidare ska teckenspråk användas genomgående och spontant under hela dagen och inte bara under vissa begränsade aktiviteter, som gemensamma samlingar.

Enligt vår bedömning är det i dag endast åtta av de 21 förskolorna som kan sägas erbjuda en god teckenspråkig miljö. En faktor som komplicerat bedömningen har med benämningar att göra. Särskilt tydligt blir det i den grupp förskolor som vi valt att kategorisera som talspråkiga. Alla förskolor i den kategorin har angett att talad svenska är huvudspråket i verksamheten men att de också använder svenskt teckenspråk i någon mån. Samtidigt har några förskolor i gruppen angett att de också använder ”tecken som stöd och teckenspråk parallellt med talet” eller ”enstaka tecken från svenskt teckenspråk”. Att bara använda sig av enskilda tecken eller att tala samtidigt som man tecknar innebär att man använder någon form av teckenkommunikation – inte svenskt tecken-

språk. Förskolorna har i vissa fall alltså använt benämningen svenskt teckenspråk för något som egentligen bör benämnas teckenkommunikation.

Teckenspråksanvändning i förskolan

Diagram. 3. Kategorisering av förskolor efter grad av teckenspråksanvändning. Totalt 21 förskolor.

Förskolor med minst en döv pedagog

Åtta förskolor bedöms vara tvåspråkiga, vilket innebär att minst en döv pedagog arbetar på förskolan och att svenskt teckenspråk används. Svenskt teckenspråk och talad svenska används var för sig. Teckenkommunikation används inte.

Förskolor med teckenspråkskunniga pedagoger

Fyra förskolor använder svenskt teckenspråk genomgående i den dagliga verksamheten. Svenskt teckenspråk och talad svenska är de språk som används, men få i personalen har svenskt teckenspråk som första språk. Teckenkommunikation används i begränsad utsträckning.

Begränsad teckenspråksanvändning

Fyra förskolor använder svenskt teckenspråk i begränsad omfattning, antingen i vissa aktiviteter, som gemensamma samlingar, sagoläsning eller i smågrupper, eller till enskilda barn. I övrigt är det tal och teckenkommunikation som används.

Talspråkiga förskolor

Fem förskolor använder i huvudsak talad svenska och någon form av teckenkommunikation. Svenskt teckenspråk används i enskilda fall.

Förskolor med förändrat uppdrag

En utveckling som de flesta av förskolorna beskriver är ett förändrat uppdrag. De flesta förskolor eller förskoleavdelningar, men inte alla, vittnar om att utvecklingen går mot större fokus på talad svenska, till viss del beroende på implantaten.

En förskolechef beskrev utvecklingen på sin förskola under 2000-talet på följande vis:

I början av 2000 ökade antalet barn döva barn med CI [implantat; vår anm.]. Nya krav ställdes på verksamheten och vi utvecklade metoder för att möta upp föräldrarnas önskemål och barnens behov av att utveckla två språk. Flera familjer valde att placera sina barn i förskolor nära hemmet eller (några få) önskade delad placering med tre dagar i veckan på förskolan X och 2 dagar på ”vanlig” förskola.[...] Föräldrarna önskade att vi skulle ha hörande barn i verksamheten för öka talspråksstimulansen. Detta skedde 2007 då vi tog in hörande barn på båda avdelningarna.

Ett vanligt svar från förskolorna på frågan om hur mycket teckenspråk som användes i verksamheten var att det sker efter behov. Alla förskolor som använde teckenspråk svarade att de också använder talad svenska. På en majoritet av förskolorna beskrevs relationen mellan språken som att talad svenska är första språk och att teckenspråket används i situationer där talet inte räcker till.

Bland de pedagoger som gett en beskrivning av utvecklingen över tid finns en samstämmig uppfattning att de rent teckenspråkiga aktiviteterna på förskolan blivit färre och att man nu istället varvar tal, teckenmetoder och svenskt teckenspråk. Den vanligaste beskrivningen bland förskolorna var att man utgår från varje enskilt barns behov och växlar mellan tecken och tal i varje enskild kommunikationssituation. Ungefär hälften av de döva och hörselskadade barnen var dessutom integrerade på en förskoleavdelning där det också fanns hörande barn. På de 21 förskolorna var barnen integrerade i 10 av fallen. I de andra 11 fallen gick barnen på avdelningar med enbart döva och hörselskadade barn. Men även avdelningar med enbart döva och hörselskadade barn hade ofta samarbete och aktiviteter tillsammans med hörande avdelningar.

De förskolor som använde någon form av teckenkommunikation beskrev det som att talet var grunden, medan tecken användes som komplement när det behövdes för kommunikationens skull. Många förskolor verkade också välja antingen teckenspråk eller svenska beroende på gruppstorlek och gruppammansättning.

Var finns de döva och hörselskadade förskolebarnen i dag?

Som tidigare nämnts vittnade många av förskolorna om att efterfrågan på platser på specialförskolor eller specialavdelningar har minskat. En orsak man nämnde var att många barn i dag opereras med implantat och därmed får viss hörsel. Men gruppen barn med implantat är ändå en ganska liten andel av gruppen döva och hörselskadade barn totalt. Statistiken från landstingens hörselvård visar att antalet inskrivna barn inom hörselvården inte minskat, utan möjligen har ökat något under de senaste åren. Det är alltså inte så att antalet hörselskadade barn blir färre. Mer troligt är att det handlar om att valet

av förskoleplacering från föräldrarnas sida har gått mer i riktning mot att placera barnen integrerat, och att man även på de förskolor som tar emot döva och hörselskadade barn ger talet stor plats.

Vår insamling av statistik visade att drygt 1000 barn i åldern 0–5 år var inskrivna i landstingets hörselvård i hela landet i slutet av 2010.¹¹ Av de barn som var inskrivna i hörselvården gick 18 procent på någon av dessa 21 förskolor vid undersökningstillfället. Räknar man istället bara med de förskolor som kan erbjuda språkliga förebilder i form av döv personal, och där barnen har tillgång till ett fullgott teckenspråk, så var det bara 11 procent av de landstingsinskrivna barnen (114 barn) som var placerade på någon av de åtta förskolorna i kategorin *Förskolor med minst en döv personal*. En mycket stor majoritet, 89 procent, har alltså inte tillgång till goda språkliga förebilder i teckenspråk på sina förskolor.

Liknande siffror för Stockholms län presenterar Hörsel-dövforum i sin kartläggning 2010 av kommunernas hörselpedagogiska stöd till elever med hörselnedsättning (Norman 2010). Där framgår att 85 procent av barnen med hörselnedsättning i förskoleåldern i Stockholms län går integrerat medan 15 procent går i specialförskolor. Eftersom det finns flera specialförskolor för döva och hörselskadade barn i Stockholms län, medan det helt saknas på många andra platser i landet, är följaktligen andelen integrerade barn ännu högre i övriga landet. Den stora majoriteten av förskolebarn har troligen inget tillgång till svenskt teckenspråk alls.

5. Samhällets ansvar

Hörselvården

I dag hörseltestas alla barn redan vid födseln. Det innebär att föräldrarna innan de lämnar barnkliniken får ett förhandsbesked om spädbarnets hörselstatus. Om en hörselnedsättning konstateras följs detta upp med ytterligare prover och hörselmätningar. Föräldrar får diagnosen om barnets hörselstatus på ett sjukhus, mötet med läkare och audiologer sker på sjukhus och hörselhabiliteringen är förlagd till ett sjukhus. Inramningen för samhällets stöd till föräldrar med döva och hörselskadade är helt och hållet medicinsk.

Långt ifrån alla hörselkliniker informerar om teckenspråket. När Södersjukhuset i Stockholm kallar till hörselscreening skriver man: ”Hörseln är viktig för att ditt barn ska kunna utveckla tal- och *språkförmåga* [vår kursivering]. Ju tidigare en hörselnedsättning upptäcks, desto bättre möjligheter finns det att sätta in hjälpmedel för att förebygga framtida problem”. Språkutveckling likställs alltså med förmågan att tala.

¹¹ Siffran bygger på en insamling av statistik som Språkrådet gjort under hösten 2010. Tre landsting (Värmland, Västernorrland och Gotland) rapporterade inte in någon statistik. För dessa landsting har därför siffror från 2008, som rapporterats till HRF, använts. På grund av detta och det faktum att framtagningen av statistik skiljer sig åt i de olika landstingen ska siffran ses som ungefärlig.

Ett teckenspråkigt föräldrapar vars nyfödda barn nyligen genomgått hörselscreening på ett sjukhus i Stockholms län fick beskedet att ”barnets hörselvärden ligger inom det normala för normal språkutveckling”. Föräldrarna tyckte att uttalandet var besynnerligt, eftersom normal språkutveckling även sker på teckenspråk. När de ställde frågan till audiologen om de informerar de föräldrar som fått ett dövt barn om teckenspråket, blev svaret: ”Nej, tyvärr”.

En ny stödorganisation behöver byggas upp

Det är uppenbart att den medicinska vården inte lyckas ge det stöd som många föräldrar efterfrågar, nämligen rådgivning kring barnets kommunikativa förmåga. Det saknas kompetens på språkområdet inom sjukvården. Ändå framför läkare bestämda åsikter om vad som är bäst för barnet när det gäller språkval. I denna världsbild ingår oftast inte teckenspråket. Språkrådet anser att stödet till familjer med döva och hörselskadade barn behöver ses över. En ny stödorganisation behöver byggas upp där man utgår från barnets språkliga, sociala och kognitiva utvecklingspotential. Av tradition finns denna kunskap inte inom hälso- och sjukvården.

Förskolor för teckenspråkiga

Samhället har ett särskilt ansvar att erbjuda tvåspråkiga förskolor med teckenspråkig profil. Den tidiga språkstimulansen är mycket viktig, och för många av barnen är det den enda chansen att utveckla en teckenspråkig kompetens.

Den statliga utredningen *Teckenspråk och teckenspråkiga. Översyn av teckenspråkets ställning* (SOU 2006:54) beskriver många brister i förskoleverksamheten för teckenspråkiga. I betänkandet föreslår man att Skolverket ska se över hur kommunerna kan tillgodose teckenspråkiga barns behov i förskolan, antingen i egen regi eller i samverkansavtal med någon annan kommun. Utredningen föreslår också att Specialpedagogiska skolmyndigheten ska kunna sluta avtal med de kommuner som har specialskolor i dag om att fullfölja kommunens uppgifter inom förskolan. Detta gör man redan i dag vad gäller förskoleklasser och fritidsverksamhet. Genom ett sådant avtal skulle en teckenspråkig miljö i förskolan garanteras.

Förskolepersonal framhåller ibland att föräldrarna är deras uppdragsgivare. Det finns en rädsla att om inte förskolorna anpassar sin verksamhet efter föräldrarnas önskemål så väljer föräldrarna en annan förskola. Samtidigt ska förskolorna vara ett pedagogiskt utvecklingsstöd till barnet och familjen. Hörande föräldrarna kan av naturliga skäl – eftersom de saknar erfarenhet av döva och teckenspråket – inte ha ett långsiktigt perspektiv på hur det är att vara hörselskadad eller teckenspråkig. Föräldrarna behöver få ta del av den samlade kunskap som finns. De behöver få träffa vuxna döva och hörselskadade för att kunna skapa sig en bild av sitt barns framtid. De behöver få träffa andra föräldrar som en gång befunnit sig i samma situation. Förskolorna kan inte huka sig bakom argumentet att det är föräldrarna som väljer. Om den språkliga profilen urvattnas finns det i stället en risk att de teckenspråkiga förskolornas existensberättigande ifrågasätts.

Teckenspråk i en tvåspråkig förskola

En förskola kan bestå av många flerspråkiga barn, men ändå bara använda ett språk. Specialförskolan ska erbjuda en tvåspråkig barnomsorg och pedagogisk verksamhet, med såväl svenskt teckenspråk som svenska. Tidigare har detta varit en relativt okomplicerad fråga. Samtalsspråket har varit teckenspråk medan och skriftspråket varit svenska. Personalen och barnen har använt teckenspråk sinsemellan.

När snäckimplantat blev vanligare i början av 2000-talet, började föräldrarna ställa krav på förskolorna att använda talet. De ville att språkutveckling i svenska skulle stimuleras via talet och inte enbart via skrift. Detta krav försatte förskolorna i ett dilemma. Om tal används så innebär det att de barn som är helt döva utestängs från samtalet och lekarna. Det döva barnet kan inte delta i en lek om de inte vet vad leken handlar om. En del förskolor har löst frågan med att dela upp barngruppen. Detta är möjligt att göra så länge antalet barn i varje grupp är tillräckligt stort. Men vad händer om det bara finns ett fåtal helt döva barn? Vilket språk ska personalen då använda? Om alla barn ska vara delaktiga på samma villkor finns det bara ett språk som kan användas – teckenspråket.

Språkrådets undersökning visar att få förskolor har en tillräckligt stark språklig profil för att våga stå emot föräldrarnas önskemål. I rädsla för att föräldrarna ska placera sina barn på andra förskolor gör man en kompromisslösning: man talar och tecknar samtidigt. Det är en lösning som många hörande föräldrar ställer upp på. Däremot tycker inte teckenspråkiga föräldrar att detta är godtagbart.

Man kan fråga sig vad denna kompromiss innebär. När man använder teckenmetoder sätts de kommunikativa spelreglerna ur spel. Turtagningsreglerna för tecknade språk och talade språk är olika. Talet bygger på att man fångar uppmärksamheten via ljud, teckenspråk via visuella signaler. Det går inte att använda båda strategierna samtidigt. En förskola som använder teckenmetoder kan inte kallas för tvåspråkig, än mindre en teckenspråkig förskola. Teckenmetoder är varken svenskt talspråk eller svenskt teckenspråk.

Nästa problem är att definiera vad som är en teckenspråkig miljö. Denna fråga måste belysas från två håll. Dels har det att göra med den språkliga kvaliteten i verksamheten, dels på antalet personer som använder teckenspråket. Den så kallade Funkisutredningen som utredde specialskolans organisation skriver: ”Med en fullvärdig teckenspråkig miljö avser kommittén en miljö där elever, lärare och andra vuxna kommunicerar på teckenspråk. Verksamheten måste också omfatta tillräckligt antal elever. Det är viktigt att eleverna har möjlighet att välja sina kontakter med andra, precis som hörande barn” (SOU 1998:66, s. 118). Funkiskommittén ansåg att ett elevunderlag på 60–70 barn är vad som krävs för att uppfylla kravet på en teckenspråkig miljö i specialskolan. Samma storlek på barngrupper kan av naturliga skäl inte överföras till förskolan. Det är inte ens önskvärt att ha så många barn i en förskoleverksamhet.

När det gäller den språkliga kvaliteten vet vi att den varierar. Vår utgångspunkt har varit att det åtminstone måste finnas *en* personal som behärskar teckenspråket. Men det är egentligen ett för lågt ställt krav. Teckenspråket används inte bara mellan personal och barn. För att utveckla sitt teckenspråk behöver barnet också ha möjlighet att iaktta

teckenspråkiga samtal mellan vuxna. Och barnen måste kunna använda teckenspråk med andra barn.

Det finns bara ett fåtal förskolor som kan sägas uppfylla kravet på teckenspråkig miljö i dag. I bästa fall är hela avdelningen teckenspråkig, men oftast finns det bara ett fåtal döva och hörselskadade barn inkluderade i en vanlig förskola, där någon form av teckenmetod används. Den stora utmaningen för förskolorna är att kunna skapa en tvåspråkig miljö där alla barn känner sig delaktiga.

Talträning är inte detsamma som språkutveckling

På senare tid har talträning åter blivit en viktig del av specialförskolans verksamhet. Förskolorna bedriver sin verksamhet utifrån föräldrarnas önskemål. Föräldrarna vill att barnets språk ska utvecklas, underförstått deras talade svenska.

Vad som menas med talträning kan variera. Det kan vara tillrättalagda träningsstunder tillsammans med en lärare eller logoped. Ibland är det frågan om att barnen ska stimuleras att använda rösten i naturliga sammanhang. Men oavsett hur talträningen går till så handlar det om en pedagogik som fokuserar på talförmågan. Talträning är emellertid inte liktydigt med språkutveckling. Genom talträning lär sig barnen att artikulera, men det innebär inte automatiskt att de lär sig svenska. Språkutveckling handlar om att undersöka språkets byggstenar och förstå hur de hänger samman. Nelfelt & Nordqvist Palviainen (2004) beskriver en modell som de finner särskilt lämpad för att analysera språkutvecklingen hos barn med snäckimplantat. Modellen består av fyra delprocesser: upptäcka, lagra, revidera och producera. För barn med hörselnedsättning kan språkinlärningsprocessen gå fel i flera steg, men källan till problemet är oftast i det första steget. Om barnet inte hör kan de inte heller upptäcka språkets struktur. Ord som nästan låter likadant och har samma satsmelodi är speciellt svårt att upptäcka, t.ex. *lysa*, *mysa* och *nysa*. Svårigheten att uppfatta orden påverkar de efterföljande stegen, men uppenbart blir det först i barnets talproduktion.

Det har visat sig att barn med snäckimplantat oftare får negativ återkoppling på sitt tal – i form av rynkade ögonbryn. Eller så får barnet ingen adekvat återkoppling alls – varken bifall eller avslag på en viljeyttring. Föräldrarna förstår helt enkelt inte vad barnet säger. Den osäkra återkopplingen minskar barnets benägenhet att använda sitt tal. Men problemet är inte egentligen talet utan språkperceptionen. Barnet kan helt enkelt inte enbart med hörselns hjälp upptäcka den inre strukturen i det talade språket.

Barnets språkutveckling sker inte bara i förhållande med vuxna, utan lika mycket – om inte mer – i samspel med andra barn. Det är med hjälp av språket som barnet utvecklar sociala relationer. Barn har inte ett pedagogiskt förhållningssätt till sina lekkamrater. De barn som inte hänger med i leken hamnar obönhörligen utanför. Ahlström (2000) fann att många hörselskadade barn har svårt att delta i roll- och fantasilekar som bygger på språket. De deltar oftast i fysiska lekar som inte varar längre än två minuter. I lekar som överstiger två minuter har språket oftast en viktig funktion. Barn som har svårt med språkligt samspel befinner sig ofta i periferin i lekarna, inte inuti leken. Hörselskadade barn kan sakna förmåga att lösa konflikter med språkets hjälp. När barnet

inte klarar av att utveckla kamratkontakter vänder det sig i stället till vuxna i personalgruppen som visar bättre förståelse för barnets situation.

Det är värt att lyfta fram att det finns hörselskadade elever i specialskolan som talar mycket bra trots begränsad talträning. Stimulans i talad svenska får de med föräldrar och syskon i hemmet. Det finns exempel på hörselskadade elever som har döva föräldrar och syskon men som ändå utvecklar en fullgod talad svenska. Har barnet tillräckligt bra hörsel har det inga problem att tillägna sig talad svenska eftersom det omges av tal-språk. Däremot är inte tillgången till teckenspråk lika god för de flesta döva och hörsel-skadade barn. Den teckenspråkiga exponeringen är begränsad till ett fåtal platser, i för-skolan och i skolan. Det förefaller därför vara mer angeläget att stimulera barnets språkutveckling i teckenspråk än i svenska.

Insneddare i specialskolorna

Under 1990-talet skedde förändringar i elevunderlaget i specialskolan. Specialskolan fick ta emot barn som börjat sin skolgång i hemkommunens skola, men som på grund av sin hörselnedsättning hade svårt att hänga med i undervisningen. Denna förändring märktes först i norrlandslänen där avståndet till specialskolan oftast är långt. Många föräldrar vill så länge som möjligt behålla barnen hemma i stället för att låta dem bo på ett elevhem många mil hemifrån. Tack vare hörseltekniska hjälpmedel kan barnen gå i vanlig skola på hemorten.

När barnet är litet fungerar kommunikationen inom familjen ofta ganska bra. Men när barnet blir äldre och språket används på ett mer komplicerat sätt blir brister i kommunikationen tydliga. Språket används inte bara för att prata om saker som finns i den närmaste omgivningen – där synintryck stödjer den språkliga interaktionen – utan om företeelser som sker utanför den omedelbara omgivningen. Till slut halkar det hörsel-skadade barnet efter sina kamrater. När det inte fungerar längre inser föräldrar och skolpersonal att något måste göras och man kontaktar specialskolan. Det ses som en sista utväg, och inte sällan som ett misslyckande. När barnet kommer till specialskolan handlar det ofta om att ge barnet intensivundervisning i teckenspråk, så att hon eller han kommer ikapp de andra eleverna språkmässigt. För barnet kan flytten upplevas som ett dubbelt misslyckande. Först klarar barnet inte av den vanliga skolan och i specialskolan klarar barnet inte av teckenspråket.

Kristinaskolan – en specialskola i Härnösand – har lång erfarenhet av att ta emot barn som tvingats byta skolform. Under 1990-talet myntades en benämning för dessa barn – *insneddare*. Till början användes ordet för internt bruk på Kristinaskolan men i dag är ordet etablerat inom specialskolevärlden, vilket visar att företeelsen är mycket vanlig. I Specialpedagogiska skolmyndighetens årsrapporter för åren 2007–2009 kan man utläsa att ungefär hälften av specialskolans nyinskrivna elever är insneddare. Kristinaskolan i Härnösand är fortfarande mest påverkad. Mellan 75 och 85 procent av de nyinskrivna eleverna är insneddare. Trots att denna alarmerande utveckling pågått i snart tjugo år har inte Specialpedagogiska skolmyndigheten eller Skolinspektionen reagerat.

Även teckenspråkiga förskolor tar emot insneddare, men eftersom barnen fortfarande är små är konsekvensen av omplaceringen inte lika påtaglig som för de äldre barnen. Där- emot har det visat sig att föräldrarnas förstahandsval av förskola har stor betydelse. För- äldrar som placerar sina hörselskadade barn i vanlig förskola tenderar att senare placera barnen i inkluderad skolform (Tvingstedt m.fl. 2003). Detsamma kan sägas om försko- lebarn som placerats i en förskola med teckenspråkig profil. De fortsätter i regel skol- gången i specialskolan.

Man måste fråga sig om hörselskadade barn har samma förutsättningar till delaktig- het som sina jämnåriga hörande skolkamrater i den vanliga skolan. Flera studier pekar på att så inte är fallet trots tillgång till hörselhjälpmiddel och assistenter. Lärare som un- dervisar i stora klasser har inte tid att ta särskild hänsyn till elever med hörselnedsätt- ning. Undervisning i de kommunala skolorna bygger på talet och de barn som har svå- righeter att höra kan inte ta del av undervisningen på lika villkor. Utanför klassrummet fungerar inte tekniken och barnen riskerar att hamna utanför kamratkretsen eftersom de inte uppfattar allt som sägs.

I slutbetänkandet om teckenspråkets ställning (SOU 2006:54) sammanfattas detta så här:

Man väljer det språk som för tillfället, i den kultur och den tidsepok man be- finner sig, anses bäst för det lilla döva barnet. Genomgående syns två per- spektivs inverkan på vad och hur man gör i bemötandet av barnet. I det ena perspektivet innebär inklusion och verklig delaktighet att det ska ske på de hörandes och talandes villkor. Man strävar efter ett talande dövt barn och väl- jer i vissa fall bort teckenspråk. I det andra perspektivet ser man tillhörighe- ten till den döva gruppen som stärkande och strävar efter ett teckenspråkigt dövt barn och väljer i vissa fall bort talspråket. Dessa är de två ytterligheter- na. I ljuset av dessa perspektiv kan kunskapsläget beskrivas. (s.190).

6. Slutsatser och åtgärder

I detta avslutande avsnitt vill vi lyfta fram de slutsatser vi drar av beskrivningen av språksituationen för döva och hörselskadade barn. Vi sammanfattar slutsatserna i punk- terna nedan, för att därefter gå närmare in på ett antal åtgärder som vi anser krävs för att förbättra döva och hörselskadade barns tillgång till svenskt teckenspråk.

- Det behövs fortlöpande utvärdering och kartläggning av förskolor för tecken- språkiga barn.
- Antalet hörselskadade barn som är individualintegrerade i den kommunala sko- lan bör registreras och uppföljningar göras.
- En ny stödorganisation för föräldrar bör skapas.

- Mer grundforskning om språkutveckling i teckenspråk behövs.
- Personal på specialförskolor ska erbjudas fortbildning i teckenspråk.
- Specialförskolor behöver anställa teckenspråkig personal i större utsträckning än i dag.

Kommunerna måste samarbeta kring de teckenspråkiga förskolorna

Samhället har enligt språklagen ett särskilt ansvar för att skydda och främja det svenska teckenspråket. Barn har rätt att lära sig, utveckla och använda det svenska teckenspråket och det svenska språket. Det är kommunernas ansvar att bedriva förskolor för teckenspråkiga barn. Bara för att barnen i större utsträckning använder olika hörselhjälpmiddel innebär det inte att man kan göra avkall på en god teckenspråkig miljö. Att tillåta blandformer av teckenspråk och svenska, s.k. teckenmetoder, är inte rätt väg att gå. Barnen har rätt till en gedigen språkträning, och att få goda språkliga förebilder i såväl teckenspråk som svenska. För att barnet ska utveckla sitt teckenspråk måste det få träffa andra teckenspråkiga barn och vuxna. Eftersom det varje år bara föds omkring 200 barn med hörselnedsättningar måste dessa kunskaper samlas på vissa orter i landet. Det innebär att kommunerna måste samarbeta och inte försvåra för föräldrar som vill placera sitt barn i en teckenspråkig förskola i en annan kommun.

Föräldrastödet måste förändras

I dag får föräldrar stöd av hälso- och sjukvården när man upptäcker en hörselnedsättning, men det räcker inte. Hörselnedsättning kan inte bara ses en funktionsnedsättning, det är också en språkfråga. På vilket sätt kan man hjälpa barnet att utveckla ett språk? Kunskapen om språkutveckling är begränsad inom hälso- och sjukvården. Föräldrarna behöver stöd från språkvetenskaplig och pedagogisk expertis. En ny form av organisation måste skapas som kan ge föräldrarna en allsidig information. De måste också själva få en reell möjlighet att lära sig teckenspråk som de kan använda med sitt barn i alla skeenden i livet. De 240 timmar som erbjuds i Teckenspråksutbildning för vissa föräldrar (TUFF) räcker inte. Ett minimum bör vara 520 timmar, vilket är det antal timmar som erbjuds i Svenska för invandrare. TUFF är avsedd för undervisning så länge barnet är i förskoleåldern. Naturligtvis behöver föräldrar kommunicera med sina barn också när de kommer upp i åldrarna. Det är orimligt att barnets teckenspråk utvecklas medan föräldrarnas kunskaper stannar på förskolenivå.

Föräldrarna behöver träffa vuxna personer som använder teckenspråk, pedagoger och forskare som kan berätta om vad det innebär att växa upp som tvåspråkig individ där ena språket används via talet och i skrift och det andra språket är ett tecknat språk.

Förskolans arbete måste följas upp

Det är endast ett fåtal kommuner som har förskolor med en teckenspråkig avdelning. Förskolans verksamhet förändras varje år och underlaget varierar. En enskild kommun kan inte överblicka vad som sker i de övriga kommunerna. Ett visst samarbete sker mellan hörselpedagoger i kommunerna och hörselrådgivare på Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM), men denna kontakt är mycket begränsad. För att skydda och främja det svenska teckenspråket måste en kontinuerlig uppföljning ske. Specialpeda-

gogiska skolmyndigheten har ett uppföljningsansvar för specialskolan, från förstadie-klass upp till gymnasieutbildning, samt vuxenutbildning för teckenspråkiga. Språkrådet anser att SPSM även ska ha ett ansvar för förskolan. Samhället behöver kunskaper om de förändringar som sker i förskolan. Det är här den språkliga grunden läggs. Det ligger i Specialpedagogiska skolmyndighetens eget intresse att ha dessa kunskaper, så att specialskolans arbete kan anpassas för kommande generationer skolelever.

Lyft fram språkbehovet, inte funktionsnedsättningen

Döva och hörselskadade barn är vanliga barn som behöver lära sig teckenspråk. Tyvärr leder benämningen döva och hörselskadade barn tankarna i fel riktning. Teckenspråkiga barn är en bättre beskrivning. Det är barnets språkliga och kommunikativa behov som ska lyftas fram. Det stöd som samhället ger ska grunda sig på de resurser barnet har, inte vad de saknar. Hörseln kan inte utvecklas, men språket kan det. Talutveckling är ett dåligt mått på språkutveckling. Hörselteknik och hörselhabilitering kan ge barnet bättre livsvillkor om det används på rätt sätt. Men tekniken skapar inget mervärde om man samtidigt berövar barnet tillgång till teckenspråket.

Referenser

- Ahlgren, I & Bergman, B (2006). *Det svenska teckenspråket. Teckenspråk och teckenspråkiga – kunskaps- och forskningsöversikt*. SOU 2006:29.
- Ahlgren, I. (1984) *Döva barn och skriven svenska*. FOT XII. Stockholms universitet, Institutionen för lingvistik.
- Ahlström, M. (2000) *Hörselskadade barn i kommunikation och samspel* (doktorsavhandling). Stockholms universitet, Psykologiska institutionen.
- Barnplantorna. (2010) *Statistik, CI på barn under 18 år, 1 januari 2010*. URL: http://www.barnplantorna.se/UserFiles/file/rapporter/Statistik_CI_2010-01.pdf
- Domeij, R. 2010. *En språkpolitik för internet*. Rapporter från Språkrådet 2.
- EU (2010). *En digital agenda för Europa*. Kom(2010) 245. Europeiska kommissionen.
- Handisam (2009). *Rätt från början. Underlag till handlingsprogram för e-inkludering*. http://www.handisam.se/Tpl/NormalPage_____1748.aspx
- Heiling, K. (1993). *Döva barns utveckling i ett tidsperspektiv – Kunskapsnivå och sociala processer* (doktorsavhandling). Almqvist & Wiksell International.
- Hörselskadades Riksförbund (2007). ”Äh, det var inget viktigt...”. Årsrapport 2007. *Lag (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk*.
- Lyxell, T. (2011). *Se språket – när funktionshinder grumlar språksynen*. Rapporter från Språkrådet 3.
- Nelfelt, K. & Nordqvist Palviainen, Å. (2004). ”DET HÖRS!” – Från visuell till auditiv kommunikation hos små döva barn med cochleaimplantat. *Gothenburg Papers in Theoretical Linguistics*. Institutionen för lingvistik, Göteborgs universitet.
- Norberg, M., Yström, G. och Brunnberg, E. (2008). *Vi är en grupp fastän två – om döva och hörselskadade elevers erfarenheter av Riksgymnasiet*. Örebro universitet och Riksförbundet för döva, hörselskadade och språkstörda barn.
- Norman, C. (2010). *Kartläggning av kommunernas hörselpedagogiska stöd till barn och elever med hörselnedsättning i Stockholms län*. Specialpedagogiska skolmyndigheten.
- Norman, C. (2011). *Slutrapport Hörsel-dövforum i Stockholms län*. Specialpedagogiska skolmyndigheten.
- Preisler, G., Tvingstedt, A-L., Ahlström, M. (2002). A Psychosocial follow-up study of deaf preschool children using cochlear implants. *Child: Care, Health and Development, Volume 28, issue 5, 2002*.
- Prop. 2008/09:158. *Från erkännande till egenmakt – regeringens strategi för de nationella minoriteterna*.
- Prop. 1998/99:143. *Nationella minoriteter i Sverige*.
- PTS (2009). *Nyttoaspekter av tillgången till en databas*. Rapport från Kommunikationsmyndigheten PTS (Post- och telestyrelsen).

- Regeringsformen. Kungörelse (1974:152) om beslutad ny regeringsform.
- Salö, L. (2010). *Engelska eller svenska? En kartläggning av språksituationen inom högre utbildning och forskning*. Rapporter från Språkrådet 1.
- Schönström, K. (2010). *Tvåspråkighet hos döva skolelever – processbarhet i svenska och narrativ struktur i svenska och svenskt teckenspråk* (doktorsavhandling). Institutionen för lingvistik, Stockholms universitet.
- Skolinspektionen (2010). *Språk- och kunskapsutveckling för barn och elever med annat modersmål än svenska*. Kvalitetsgranskning. Rapport 2010:16.
- Skollagen (2010:800) med lagen om införande av skollagen (2010:801)*.
- Skolverket (2010). *Undervisning på engelska. Utvärdering av en försöksverksamhet i grundskolan*. Rapport 351.
- SOU (1955:20) *Utredning rörande de nya vetenskapliga rönen på audiologiens och audiometriens område i vården av döva barn*.
- SOU (1998:66) *Utredningen om funktionshindrade barn i skolan*.
- SOU (2002:27) *Mål i mun – förslag till handlingsprogram för svenska språket*.
- SOU (2006:54) *Teckenspråk och teckenspråkiga. Översyn av teckenspråkets ställning*.
- SOU (2010:55) *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*.
- Språklag (2009:600)*.
- Språkrådets vägledning för flerspråkig information: www.språkradet.se/flersprakig-vaegledning
- Sveriges Kommuner och Landsting (2010). *Nyanlända elevers utbildning. Goda exempel från tio kommuner*.
- Söderlundh, H. (2010). *Internationella universitet – lokala språkval. Om bruket av talad svenska i engelskspråkiga kursmiljöer*. Uppsala universitet.
- Tvingstedt, A-L., Preisler, G., Ahlström, M. (2003) *Skolplacering av barn med cochlea-implantat*. Rapport nr 115. Stockholms universitet, Psykologiska institutionen.